

વર્ષ ૧૮ અંક ૧

જાન્યુઆરી-એપ્રિલ, ૨૦૧૩

ઉન્નતિ
વિચાર

ચિરંતનતા • જીવનનિર્વાહ • પશુધન

થાર રણમાં અસ્તિત્વની લડાઈ

આપ લોકશિક્ષણ કે તાલીમ માટે વિચારમાં પ્રકાશિત સામગ્રીનો સહર્ષ ઉપયોગ કરી શકો છો. ઉપયોગ કરનારને વિનંતી કે આ સ્રોતનો ઉલ્લેખ કરવાનું ના ભૂલે તથા પોતાના ઉપયોગથી અમને માહિતગાર કરે કે જેથી અમે પણ કંઈક શીખી શકીએ.

સંપાદકીય	3
વિકાસલક્ષી મુદ્દાઓ થાર રણ વિસ્તારમાં દલિતોની દુકાળ-પ્રતિકાર શક્તિનો વિકાસ	4
મંતવ્ય ગુજરાતમાં સામાજિક બાદબાકી અને સામાજિક રક્ષણ	9
આપના માટે માનવ વિકાસ અહેવાલ - ૨૦૧૩	18
ભારતમાં સામાજિક સલામતીનું બજેટ: એક મૂલ્યાંકન	22
સાંપ્રત પ્રવાહ	29
સંદર્ભ સાહિત્ય	30

છેવાડાના માણસ સુધી કેવી રીતે પહોંચવું?

મહાત્મા ગાંધીએ એક નીતિવિષયક માર્ગદર્શન માદળિયાના સ્વરૂપમાં લગભગ આ રીતે આપ્યું હતું: તમે જે કંઈ કરો છો તે શું છેવાડાના માણસને માટે ઉપયોગી છે ખરું? જો હા, તો એ કરો. જો ના, તો એ ન કરો. સરકાર દ્વારા ભારતમાં કેન્દ્ર અને રાજ્ય સ્તરે અનેકવિધ યોજનાઓ, પરિયોજનાઓ, કાર્યક્રમો અને વિવિધ પ્રકારનાં કાર્યો ગરીબી અને બેકારીના નિવારણ માટે તથા છેવાડાના લોકોના સશક્તિકરણ માટે ચલાવવામાં આવે છે. ૧૯૫૧માં પંચવર્ષીય યોજનાની શરૂઆત થઈ અને હાલ ૧૨મી પંચવર્ષીય યોજના ચાલે છે. આયોજનના આ સમયગાળા દરમિયાન અનેકવિધ યોજનાઓ આ માટે આવી અને ભારત સરકારે તથા રાજ્ય સરકારોએ કરોડો રૂપિયા એ યોજનાઓ પાછળ ખર્ચ્યાં. તેમ છતાં, દેશમાંથી ગરીબી અને બેકારીનું નિવારણ ઈચ્છનીય સ્તરે થઈ શક્યું નથી તેથી આ પ્રયાસો સામે શંકાની નજરે જોવામાં આવે છે.

જેઓ મુક્ત બજાર આધારિત વ્યવસ્થામાં માને છે તેઓ એમ કહે છે કે સરકાર દ્વારા આવા કોઈ કાર્યક્રમો કરવાની જરૂર નથી. તેમની દલીલ એ છે કે મોટે ભાગે આવા કાર્યક્રમો અને યોજનાઓને લીધે સરકારની સબસિડીમાં વધારો થાય છે અને તેથી ખર્ચમાં વધારો થાય છે. પરિણામે કરદાતાનાં નાણાં વેડફાય છે. તેમની બીજી એક દલીલ એવી છે કે આ કાર્યક્રમો ચલાવવા માટે ખૂબ મોટું તંત્ર ઊભું કરવામાં આવે છે અને આ તંત્ર પોતે જ પોતાનું અસ્તિત્વ ટકાવી રાખવા માટે ગમે તે રીતે આ પ્રકારના કાર્યક્રમો માટે વાજબી કારણો શોધી કાઢે છે. આ તંત્ર પોતે જ ભ્રષ્ટ છે અને તેમને રાજકીય પીઠબળ પણ મળે છે. તેથી સરકાર જે કંઈ ખર્ચ કરે છે તે ખર્ચ ગરીબો સુધી પહોંચતું જ નથી. રાજીવ ગાંધી વડા પ્રધાન હતા ત્યારે તેમણે એક વાર એમ કહ્યું હતું કે, સરકાર ૧ રૂપિયો ખર્ચે છે તો ગરીબો પાસે ૧૫ પૈસા પહોંચે છે. વહીવટી ખર્ચ અને ભ્રષ્ટાચાર કેટલી હદ સુધી વ્યાપેલા છે તે આ વિધાન પરથી સાબિત થાય છે. આર્થિક સ્વતંત્રતા અને બજારલક્ષી અર્થતંત્રના હિમાયતીઓ તેથી જ સરકાર ગરીબોની સેવા કરી શકે એ વાત માનવા માટે તૈયાર થતા નથી. તેમને સરકારના આ પ્રયાસોમાં સંસાધનોનો બગાડ દેખાય છે. જાહેર વિતરણ વ્યવસ્થા, આરોગ્ય માટેની યોજનાઓ અને રાષ્ટ્રીય ગ્રામીણ રોજગાર બાંધધરી ધારા હેઠળની રોજગાર સર્જનની યોજના માટે કરોડો રૂપિયાનો બગાડ થઈ રહ્યો છે એમ તેઓ કહે છે કારણ કે તેમાંથી ખૂબ જ ઓછા પ્રમાણમાં ખરા લાભાર્થીઓને લાભ મળે છે એમ તેમનું માનવું છે.

આ દલીલની સામેની દલીલ એ છે કે ભારતમાં આર્થિક અસમાનતા ખૂબ વ્યાપક છે અને લગભગ ૫૦ કરોડ લોકો ભારે ગરીબીમાં જીવે છે ત્યારે તેમને બજારની દયા ઉપર છોડી શકાય નહિ. રાજ્ય દ્વારા તેમના આર્થિક અને સામાજિક કલ્યાણ માટે ખર્ચ થાય એ વાજબી જ છે. તેનું કારણ એ છે કે ભારતના બંધારણના આમુખમાં સ્વતંત્રતા, સમાનતા, ન્યાય અને વ્યક્તિનું ગૌરવ એ આદર્શો તરીકે ગણાવાયા છે અને રાજ્યનીતિના માર્ગદર્શક સિદ્ધાંતોમાં તે સિદ્ધ કરવા માટે રાજ્યે શું કરવાની આવશ્યકતા છે તે પણ જણાવાયું છે. એટલે કે બજાર જેમની કાળજી લઈ શકે તેમ ન હોય તેમની કાળજી સરકાર લે એ યોગ્ય જ છે. સરકારના ગરીબી નિવારણ કે રોજગારી સર્જનના કાર્યક્રમો કે પછી શિક્ષણ અને આરોગ્ય માટેના કાર્યક્રમો સારા છે પણ તે બધા ગરીબો સુધી યોગ્ય રીતે પહોંચતા નથી માટે તે કેવી રીતે પહોંચે તેની સગવડ થવી જોઈએ. કેન્દ્ર સરકારો અને રાજ્ય સરકારો શિક્ષણ, આરોગ્ય, જાહેર વિતરણ વ્યવસ્થા વગેરે જેવી યોજનાઓ અને સામાજિક સલામતીની યોજનાઓ માટે દરેક ગરીબ પરિવારને માટે વર્ષે આશરે રૂ. ૫૦,૦૦૦ જેટલી રકમ ખર્ચતી હોવાનો અંદાજ છે. આ ખર્ચ ખરા ગરીબ અને વંચિત નાગરિકો સુધી પહોંચે તે માટે સ્થાનિક સંસ્થાઓ મજબૂત બને તે જરૂરી છે. પંચાયતી રાજ અને પાલિકાઓને મજબૂત કરવા માટે બંધારણમાં ૭૩મો અને ૭૪મો સુધારો કરાયો. તેમને શાસનની ત્રીજા સ્તરની સંસ્થાઓ તરીકે મજબૂત કરાય તો તેઓ પારદર્શિતા અને ઉત્તરદાયિત્વ સ્થાનિક સંસ્થાઓમાં ઊભું કરી શકે તેમ છે. સામાજિક અવેષણ તેને માટેનો એક નોંધપાત્ર રસ્તો છે. માહિતી અધિકાર ધારો પણ આ દિશામાં એક મહત્વનું કદમ માંડે છે. તેની કલમ-૪૨ સરકારની સંસ્થાઓએ કઈ માહિતી અગાઉથી જ જાહેર કરવી જોઈએ તેને માટે સ્પષ્ટ માર્ગદર્શન આપે છે. તેથી સરકારમાં તમામ સ્તરે પારદર્શિતા ઊભી કરવા માટેની સંભાવના ઘણી વધી ગઈ છે ત્યારે સરકારને લોકાભિમુખ બનાવવાની સંભાવના પણ વધી છે. પરિણામે રાજ્યને એક સંસ્થા તરીકે બજાર જેટલું જ મહત્ત્વ આપીને છેવાડાના નાગરિકો માટે ઉચિત સેવાઓ પૂરી પાડવા સક્રિય, સક્ષમ અને કાર્યક્ષમ તથા અસરકારક બનાવવાની આવશ્યકતા છે.

થાર રણ વિસ્તારમાં દલિતોની દુકાળ-પ્રતિકાર શક્તિનો વિકાસ

રાજસ્થાનની કાર્યક્રમ કચેરીનાં મુખ્ય કાર્યવાહક અધિકારી **સુશ્રી સ્વપ્ની શાહ** દ્વારા લખાયેલા આ લેખમાં જોધપુર અને બાડમેર જિલ્લાનાં ૭૫ અંતરિયાળ ગામોમાં દુકાળનો પ્રતિકાર કરવાની ગરીબોની શક્તિ વધે તે માટે 'ઉન્નતિ'એ કરેલી દરમ્યાનગીરીઓનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. અહીં જે વ્યૂહરચનાઓની રૂપરેખા આપવામાં આવી છે તે આબોહવા સાથે સંબંધિત અસરોનું બદલાતું અને આગાહી ના થઈ શકે તેવું સ્વરૂપ સ્વીકારે છે. પશ્ચિમ રાજસ્થાનમાં દુકાળ અને રણીકરણ તથા દલિતો તથા મહિલાઓની અસહાયતા જણાવીને આ લેખમાં મોસમ પરિવર્તનની માહિતી અને અસહાયતાની માહિતી અપાઈ છે અને કેવી રીતે અસહાયતા અને ગરીબી વધે છે તેનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. છેલ્લે આ સંદર્ભમાં સંગઠનાત્મક દરમ્યાનગીરીઓ અને વ્યૂહરચનાઓ જણાવાયાં છે.

આ લેખ ભોપાલની સ્કૂલ ઓફ પ્લાનિંગ એન્ડ આર્કિટેક્ચરના સામિયકમાં અંક-૫માં છપાયેલા લેખનું સંક્ષિપ્ત રૂપ છે કે જેનું શીર્ષક હતું 'અન્ડરસ્ટેન્ડિંગ ધ ઈમ્પેક્ટ્સ ઓફ ક્લાઈમેટ વેરિયેબિલિટી એન્ડ અધર ડ્રાયવર્સ ઓન ધ એગ્રિકલ્ચર ઓફ થાર ડેઝર્ટ'. તેના લેખકો હતા: અદિતિ ફણસલકર અને મીનળ પાઠક. અદિતિ ફણસલકરે સેપ્ટ યુનિવર્સિટી ખાતે મોસમ પરિવર્તન અને ચિરંતન વિકાસમાં એમ.ટેક. કર્યું અને ઉન્નતિ વિકાસ શિક્ષણ સંગઠન, જોધપૂર ખાતે આ વિષય વિશે મહાનિબંધ લખ્યો હતો.

પશ્ચિમ રાજસ્થાનમાં દુકાળ અને દલિતો તથા મહિલાઓની અસહાયતા

ભારતનું થાર રણ ૩.૨ લાખ ચો. કિ.મી. વિસ્તારમાં ફેલાયેલું છે અને ભારતનો ૧૦ ટકા ભૌગોલિક વિસ્તાર તેમાં છે. લગભગ ૮૦ ટકા રણ રાજસ્થાનમાં છે અને ૨૦ ટકા ગુજરાતમાં છે. રાજસ્થાનમાં દેશના માત્ર ૧.૫ ટકા જ જળ સંસાધનો છે. રેતીના ઢગલા, નાની બંજર ટેકરીઓ, ખનિજોની દૃષ્ટિએ સમૃદ્ધ જમીન, પ્રતિકૂળ આબોહવા અને જમીનમાં ઊંચું તાપમાન, સૂરજનો સખત તાપ, ઓછી વનસ્પતિ, ભારે પવન અને ઓછો તથા છૂટોછવાયો વરસાદ એ આ રણ વિસ્તારની ખાસિયત છે. જમીન એક જ તરાહની છે, રેતાળ છે, માટીવાળી છે, ભેજ સૂકાઈ જાય તેવી નથી. વનસ્પતિ ખૂબ જ ઓછી

હોવાને લીધે જ્યારે પવનની ગતિ વધે છે ત્યારે રેતીનું તોફાન જામે છે. તેને લીધે સ્થાનિક જીવનનિર્વાહ ભારે અસહાય બને છે.

રાજસ્થાનમાં પશ્ચિમ ભાગને વારંવાર દુકાળગ્રસ્તનો અનુભવ કરનારા પ્રદેશ તરીકે વર્ગીકૃત કરવામાં આવે છે. સામાન્ય વરસાદ કરતાં ૨૫ ટકા વરસાદ ઓછો થાય તેવી સંભાવના ૪૦ ટકા હોય છે. ૧૯૭૨માં સિંચાઈ પંચે આ રીતે આ ભાગનું વર્ગીકરણ કર્યું હતું. દુકાળમાં પાણીની ભારે અછત હોય છે અને તેથી પાક વ્યાપકપણે નિષ્ફળ જાય છે, પીવાના પાણીની ભારે તંગી ઊભી થાય છે, ભૂર્ગભ જળ સંસાધનો ફરી સમૃદ્ધ થતાં નથી, જમીને પરનાં જળ સંસાધનો સૂકાઈ જાય છે અને ઘાસચારાની પ્રાપ્યતા ઘટી જાય છે. દુકાળને ઘણા નિષ્ણાતો તમામ કુદરતી આપત્તિઓમાં સૌથી વધારે વિનાશક ગણાવે છે. એક દુકાળમાંથી લોકો બહાર આવે તે પહેલાં જ બીજો દુકાળ આવી જતો હોય છે. વરસાદ ધીમો અને છૂટોછવાયો હોય છે એટલે ચોમાસું ક્યારે શરૂ થશે અને ક્યારે પૂરું થશે એનો અંદાજ બાંધવાનું મુશ્કેલ બની જાય છે. અન્ય કુદરતી આપત્તિઓ કરતાં તેની અસર વધારે તીવ્ર હોય છે. છેલ્લાં ૧૦૦ વર્ષમાં રાજસ્થાનમાં માત્ર ૧૦૦ જ વર્ષ દુકાળ વિનાનાં ગયાં છે. ૨૦૦૮માં ભારતમાં છેલ્લા બે દાયકાનો સૌથી મોટો દુકાળ પડ્યો હતો. રાજસ્થાનમાં એ સતત પાંચમો દુકાળ હતો.

દુકાળનાં પ્રમાણ અને તીવ્રતા લોકોની અહસહાયતા અને પ્રતિકારક્ષમતા ઉપર આધાર રાખે છે. થાર રણમાં સંસાધનો વચ્ચેના સંબંધો જીવનનિર્વાહના અસ્તિત્વ માટે મહત્વના હોય છે. દુકાળના સામના માટેની વ્યવસ્થા ઉપર વારંવાર તનાવ ઊભો થતો હોય છે માટે પણ જીવનની ગુણવત્તા વધારે વણસે છે. તેથી ગરીબોને કારણે આપત્તિનું જોખમ પણ વધે છે કારણ કે અસહાયતા વધે છે અને દુકાળને પરિણામે પરાણે સ્થળાંતર થાય છે, કુદરતી સંસાધનોના ઉપયોગ માટે સંઘર્ષો વધે છે, અન્નની અસલામતી વધે છે, આવાસો પણ જોખમમાં મૂકાય છે, જૈવ વૈવિધ્યને નુકસાન પહોંચે છે, સામાજિક-આર્થિક અસ્થિરતા ઊભી થાય છે, ગરીબી જન્મે છે, રણીકરણને પરિણામે સીમાન્ત જમીનો ઉપર ખેત ઉત્પાદન સામે ખતરો ઊભો થાય છે, ગરીબી વધારે તીવ્ર બને છે અને આર્થિક વિકાસ મંદ પડે છે. દુકાળ અને રણીકરણની અસર એ ગરીબ પરિવારો પર વિશેષ પડે છે કે જેઓ અન્ન અને ઘાસચારાની અછતનો સામનો કરી શકતા નથી.

તેને લીધે ભૂખમરો અને અસલામતી જન્મે છે.

અસહાયતાનો અર્થ એવી સ્થિતિ છે કે જેમાં લોકોની સંકટોનો સામનો કરવાની ક્ષમતા મર્યાદિત હોય છે. તેઓ આ આઘાતો અને તનાવો સહન કરી શકતા નથી. તેમાં આર્થિક નિરાધારતા અને સામાજિક વંચિતતાનો સમાવેશ થાય છે. શારીરિક નબળાઈ પણ હોય છે અને સમાજ અશક્તિમાન બને છે. જ્ઞાતિ-આધારિત અને સ્ત્રી-પુરુષ અસમાનતા આધારિત ભેદભાવ ભારતમાં સામાજિક બાદબાકીનાં મોટાં કારણો ગણવાયાં છે કે જે અસમાનતા અને ગરીબી વધારે છે. ૨૦૧૧ની સામાજિક-આર્થિક સમીક્ષા એમ જણાવે છે કે અનુસૂચિત જનજાતિઓમાં ૪૭.૪ ટકા, અનુસૂચિત જાતિઓમાં ૪૨.૩ ટકા અને અન્ય પછાત વર્ગોમાં ૩૧.૮ ટકા ગરીબી છે કે જ્યારે ગ્રામ વિસ્તારોમાં એકંદરે ગરીબીનું પ્રમાણ ૩૩.૮ ટકા છે. ગ્રામીણ રાજસ્થાન સાંમતશાહી માળખું ધરાવે છે, જડ જ્ઞાતિપ્રથા અસ્તિત્વમાં છે, દલિતોની સામાજિક, આર્થિક અને રાજકીય સહભાગિતા મુખ્ય પ્રવાહની પ્રક્રિયાઓમાં મર્યાદિત છે.

વસ્તીના ૭૭ ટકા ગ્રામીણ છે અને તેમનો મુખ્ય વ્યવસાય ખેતી અને પશુપાલન છે. મોટા ભાગના દલિતો જમીનવિહોણા છે કે પછી તેઓ બિન-પિયત સીમાન્ત જમીન ધરાવે છે. ખેતી આકાશી છે અને જીવનનિર્વાહ પૂરતી જ થાય છે અને મોટે ભાગે ખરિફ ભાગ જ પાકે છે. અનિયમિત વરસાદ કે અનાવૃષ્ટિને લીધે ઘણા નાના ખેડૂતો તેમની જમીન કામચલાઉ રીતે છોડી દે છે અને નગરોમાં કામ માટે સ્થળાંતર કરી જાય છે. વરસાદની ઋતુ પૂરી થયા પછી કમ-સે-કમ ૩૩ ટકા પાક નિષ્ફળ જાય છે. જ્યારે જ્યારે દુકાળ પડે છે ત્યારે ત્યારે દલિત સમુદાયની અસહાયતા વધે છે. તેઓ સામાજિક બાદબાકીનો ભોગ તો બને જ છે, પણ સાથે સાથે શાસનની સંસ્થાઓની સામાજિક જવાબદારીનો અભાવ પણ તેમને પીડે છે અને તેઓ તેમના અધિકારો ભોગવી શકતા નથી. દુકાળ માત્ર ખેત ઉત્પાદન ઉપર વિપરીત અસર કરે છે એવું નથી, સીધી રીતે ઢોરો ઉપર પણ અસર કરે છે કારણ કે ઘાસચારાની અછત પણ ઊભી થાય છે. પશુપાલક ખેડૂતોને તેથી વિપરીત અસર થાય છે.

થાર રણની દલિત મહિલાઓ રોજરોજ ભારે કપરી સ્થિતિમાં જીવે છે. તેમનો માનવ વિકાસ આંક ઓછો છે. ૮૫ ટકા મહિલાઓ અપોષણ ધરાવે છે અને આરોગ્યની ગંભીર સમસ્યાઓથી પિડાય છે અને તેની એમના પરિવારમાં પણ ખબર હોતી નથી. થારમાં માતૃત્વ મૃત્યુ દર લગભગ ૬૦૦ છે. મહિલાઓ જમીનની માલિકી ધરાવતી

નથી કે તેમાં ભાગીદારી ધરાવતી નથી. ઘર કે અન્ય સંસાધનોની બાબતમાં પણ એ જ પરિસ્થિતિ છે. થારના રણ વિસ્તારમાં મહિલાઓમાં સાક્ષરતાનો દર દેશમાં સૌથી નીચો છે. વસાહતો વચ્ચે અંતર વધારે છે, વસ્તી છૂટીછવાયી છે, માળખાગત સવલતોનો વિકાસ થયો નથી, ભેદભાવ પ્રવર્તે છે અને તેની સેવાઓની પ્રાપ્તિ ખૂબ જ મર્યાદિત છે. લોકોની અને ખાસ કરીને મહિલાઓની ગતિશીલતા ખૂબ જ ઓછી છે.

મોસમ પરિવર્તન અને મોસમના તફાવતોની અસર

ભારતમાં મોસમ પરિવર્તનની અસર અને અસહાયતા ખૂબ જ અગત્યની બાબતો છે કે જ્યાં ૭૦ ટકા વસ્તીનો જીવનનિર્વાહ ખેતી પર નભે છે. અને તે જીડીપીમાં ૧૪.૮ ટકા ફાળો આપે છે. ખેતી અને મોસમ પર ખૂબ આધાર રાખનારી બાબત છે. ટેકનોલોજીનો વિકાસ થયો છે અને જનીન-સુધારિત પાકો આવ્યા છે તેમ છતાં ખેત ઉત્પાદનમાં હવામાન મહત્ત્વનું પરિભળ છે. ભારતમાં લગભગ એક-તૃતીયાંશ વિસ્તારમાં જમીનનું ધોવાણ થઈ રહ્યું છે અને ચોથા ભાગના વિસ્તારોમાં રણીકરણ થઈ રહ્યું છે. બે-તૃતીયાંશ જમીન સૂકી છે અને ૬૮ ટકા ચોખ્ખો ખેડાણ હેઠળનો વિસ્તાર વરસાદી ખેતીનો છે. વસ્તીનું દબાણ, સંસાધનોનો વધુ પડતો ઉપયોગ અને પ્રાપ્ય જમીનમાં ઘટાડો વગેરે ખેતી ઉપર દબાણ વધારે છે.

આબોહવાની દૃષ્ટિએ ખૂબ જ સંવેદનશીલ વિસ્તારોમાં રાજસ્થાનનો સમાવેશ થાય છે અને મોસમ પરિવર્તનના પડકારો ઝીલવામાં તે ખૂબ જ અસહાય છે. પશ્ચિમ રાજસ્થાનમાં દર વર્ષે આબોહવામાં ખૂબ જ મોટાં પરિવર્તનો આવે છે. છેલ્લાં ૨૫ વર્ષે દરમ્યાન રણ પ્રદેશમાં આબોહવામાં ખૂબ જ ફેરફારો થતા રહ્યા છે. મહત્તમ અને લઘુત્તમ તાપમાનમાં વધારો થયો છે. ૧૯૫૭થી ૨૦૧૧ દરમ્યાન સરેરાશ તાપમાનમાં ૩થી ૪ અંશ સે.ગ્રે.નો વધારો થયો છે. ગરમીમાં વધારો થયો છે અને પવનની ગતિ વધી છે. છેલ્લાં ૫૦ વર્ષે દરમ્યાન પવનની ગતિ વધી છે. પરિણામે રેતીનાં તોફાનો વધ્યાં છે. તેનું કારણ એ છે કે વનસ્પતિ ખૂબ જ ઓછી છે. પરંપરાગત કૃષિ સંચાલનની પદ્ધતિઓ પ્રાપ્ય નથી અને તેથી વાવેલું બિયારણ ઊડી જાય છે ને ફળદ્રુપ જમીનનું પણ ધોવાણ થાય છે. ખેતરો ફરતે યોગ્ય વાડ હોતી નથી, પુનઃ વાવેતર થઈ શકતું નથી અને તેની અસર નાના અને સીમાન્ત ખેડૂતો ઉપર ખૂબ જ વિપરીત થાય છે. છેલ્લાં ૧૦૦ વર્ષે દરમ્યાન પશ્ચિમ રાજસ્થાનમાં સરેરાશ વરસાદમાં ૦.૫ મિ.મિ.નો ઘટાડો નોંધાયો છે. જો કે, છેલ્લાં ૫૦ વર્ષમાં વરસાદના દિવસોની સંખ્યા અર્ધી થઈ ગઈ છે. અભ્યાસો એમ દર્શાવે છે કે છેલ્લા ૨૫ વર્ષ

કોઠા નં. ૧: પશ્ચિમ રાજસ્થાનમાં વરસાદના દિવસો

વર્ષ	દિવસો
૧૯૭૫	૫૩
૧૯૮૫	૨૪
૧૯૯૫	૪૨
૨૦૦૫	૨૧
૨૦૧૦	૧૮થી ૨૦

દરમ્યાન પશ્ચિમ રાજસ્થાનમાં વરસાદમાં ૩૦ ટકાનો ઘટાડો થયો છે. ૧૯૭૧ પછી અછતનાં વર્ષોની સંખ્યા પણ વધી છે. રાજ્યમાં દુકાળનાં વર્ષો પણ વધ્યાં છે.

ગ્રીનહાઉસ વાયુઓ છોડવાનું પ્રમાણ વધ્યું છે અને વાતાવરણમાં તેમની જમાવટ વધી છે તેથી ચોમાસું વધારે અનિશ્ચિત અને એવી સંભાવના છે. પૂર વધે, વારંવાર દુકાળ પડે અને પાણીની અછત વધે એવી શક્યતાઓ પણ છે. તાપમાનમાં વધારો થાય તો ભેજ ઘટે છે, ફળો વહેલાં પાકે છે, પાણીનું બાષ્પીભવન વધે છે અને તેથી અન્નના ઉત્પાદનમાં ઘટાડો થાય છે. આ સદીના અંતભાગમાં પવનની ગતિ ૨૦ ટકા વધે એવી શક્યતા છે. આમ, મોસમ પરિવર્તનથી વારંવાર તે સંબંધિત સંકટો આવવાની શક્યતા વધી ગઈ છે. ગરીબો અને બાદબાકી પામેલા લોકોની અસહાયતા તેને પરિણામે વધી ગઈ છે. ગરીબી અને સામાજિક અસરો મજબૂત થવાની ધારણા છે. સ્ત્રી-પુરુષ, ઉંમર, વિકલાંગતા, વંશીયતા, ભૌગલિક સ્થાન અને સ્થળાંતરને આધારે ઊભા થતા ભેદભાવો વધી જાય એમ પણ બને. આપત્તિનાં જોખમો સામે ગરીબોની પ્રતિકારશક્તિ વધે તે માટેની વ્યૂહરચનાઓ તેથી જરૂરી બની જાય છે.

દલિત સમુદાયની પ્રતિકારશક્તિ વધારવા માટેની દરમ્યાનગીરીઓ

પશ્ચિમ રાજસ્થાનમાં દુકાળ એની સંસ્કૃતિ અને એની જીવનશૈલીમાં વ્યાપ્ત છે. લોકોની અસ્તિત્વ ટકાવવાની વ્યૂહરચના પાણી, પશુપાલન સાથેની ખેતી અને સામુદાયિક મિલકત સંસાધનોના અસરકારક સંચાલન ઉપર આધારિત છે. તેને માટે સામૂહિક ઈચ્છાશક્તિને આધારે પગલાં ભરાય છે. લોકોમાં એક કહેવત પ્રચલિત છે કે જેનો અર્થ પણ આ મુજબ થાય છે: જો કોઈની પાસે ૧૦ બકરી, એક ઊંટ અને ૧૦ ખીજડાનાં વૃક્ષો હોય તો તે દુકાળ સામે ઝીંક ઝીલી શકે. 'ઉન્નતિ'ની

દરમ્યાનગીરી પરંપરાગત વ્યૂહરચનાઓ પર ઊભી થઈ છે. તેનો હેતુ સમુદાય પોતે દુકાળનું અર્થપૂર્ણ અને ચિરંતન રીતે સંચાલન કરે તે માટે તેનું સશક્તિકરણ કરવાનો છે. સમુદાયને દુકાળ જોખમ ઘટાડાની યોજનાઓ બનાવવા માટે સહાય કરાઈ કે જે યોજનાઓ ગ્રામ પંચાયતની યોજનાઓમાં સામેલ કરાઈ.

૧. પાણીની સલામતી

પરિયોજના દ્વારા ટેકો પૂરો પાડીને તથા મહાત્મા ગાંધી રાષ્ટ્રીય ગ્રામીણ રોજગાર બાંધવાની યોજના હેઠળ વરસાદી જળના સંગ્રહ માટે ઘરોમાં ટાંકીઓ બાંધવામાં આવી. આ ટાંકીઓમાં ૩૦થી ૪૦ લિટર પાણી ભરી શકાય છે. તેને લીધે મહિલાઓનો કાર્યબોજ ઘટે છે. મોટી વયના લોકો બહાર જઈ શકે છે અને રોજી મેળવી શકે છે, તેમણે રોજિંદા ઉપયોગ માટે પાણી મેળવવાની ચિંતા કરવી પડતી નથી. ૨૦૦૩થી ૨૦૧૨ દરમ્યાન વરસાદી પાણીના સંગ્રહ માટે ૭૧૯ ટાંકા બાંધવામાં આવ્યા. ૨૦૧૧ અને ૨૦૧૨માં ૩૬૨ પરિવારોને નરેગા સાથે સાંકળીને પાણીની ટાંકીઓ બાંધવામાં આવી. જાહેર સ્ત્રોતોમાંથી પાણીનો પુરવઠો નિયમિત રીતે મળે તે માટે પ્રયાસો કરાયા અને દલિત સમુદાયને તે માટે સંગઠિત કરાયો. પીવાના ચોખ્ખા પાણી માટે ઝુંબેશ ચલાવવામાં આવી. પાણીનાં સ્ત્રોતો અને ઉપયોગના સંદર્ભમાં ૧૦૦૦ પરિવારોમાં ચોખ્ખાઈની આદત ઊભી કરવાનો પ્રયાસ કરાયો. અસહાય પરિવારોને ટેન્કર દ્વારા પૂરી પડાતા પાણીના પુરવઠાનું સંચાલન સમુદાય પોતે કરે તેવી વ્યસ્થા ઊભી કરાઈ.

૨. ઘાસચારાની સલામતી

પશ્ચિમ રાજસ્થાનમાં દુકાળને એક હકીકત તરીકે સ્વીકારી લેવામાં આવ્યો છે. એવું જ મોસમ પરિવર્તનનું પણ છે. તેથી પશુપાલન-આધારિત અર્થતંત્ર વધારે મજબૂત બન્યું છે. નાના પશુપાલકો અને નાના તથા સીમાન્ત ખેડૂતો માટે ઘાસચારાની સલામતી મહત્વની છે. દલિત પરિવારો પાસે ઘેટાં-બકરાં હોય છે અને તેઓ તેમને માટે જીવનનિર્વાહનો વિકલ્પ હોય છે. દુકાળના સમયમાં ઘાસચારાનો ભાવ વધે છે તેથી તેમને માટે પશુઓને ટકાવવાનું મુશ્કેલ બની જાય છે. ઘણા લોકો વખાના માર્યા પોતાનાં પશુ વેચી મારે છે અને સ્થળાંતર કરે છે. બાગાયતી ખેતીના પ્રયોગ દ્વારા પરિવારના સ્તરે ઘાસચારાની સલામતીનું મોડેલ વિકસાવવામાં આવ્યું. અત્યાર સુધીમાં ૧૨૫ જમીનના ટુકડાને એ માટે ટેકો પૂરો પડાયો છે. વાડ બાંધવી, જમીનનું પરીક્ષણ, વાવેતર, વરસાદી પાણીનો સંગ્રહ અને છોડવાની વૃદ્ધિ પર દેખરેખ વગેરે બાબતો માટે પરિવારોને ટેકો પૂરો પાડવામાં આવ્યો. ત્રણ વર્ષના ગાળામાં એક ટુકડા દીઠ સ્થિર ખર્ચ રૂ. ૬૫,૫૦૦નું થયું અને અસ્થિર ખર્ચ રૂ. ૩૨,૮૦૦ થયું. વાડ બાંધવાનું ખર્ચ રૂ. ૨૦,૦૦૦ થયું અને ૧૨ ફૂટ ઊંડી ૧૦ ફૂટ પહોળી ટાંકી બાંધવાનું

ખર્ચ રૂ. ૪૦,૦૦૦ થયું કે જેમાં ૨૪,૦૦૦ લિટર પાણીનો સંગ્રહ થઈ શકે. પરિવહન સહિત છોડવાનું ખર્ચ રૂ. ૨૫,૦૦૦ થયું. ખેતીનાં સાધનો માટે રૂ. ૩,૦૦૦નો ટેકો અપાયો. ત્રણ વર્ષ દરમ્યાન નિષ્ણાતોએ ઘરોની મુલાકાત લઈને નિયમિતપણે સલાહ આપી, તે માટે રૂ. ૭,૦૦૦નું ખર્ચ થયું. પાણી માટે રૂ. ૮,૦૦૦નું ખર્ચ થયું, વરસાદ ના પડ્યો તે માટે રૂ. ૧૫,૦૦૦નું ખર્ચ થયું. જંતુનાશકો, પોષક તત્ત્વો કે દવાઓ માટે રૂ. ૧૬,૮૦૦નું ખર્ચ થયું. સેન્ટ્રલ એરિડ ઝોન રિસર્ચ ઈન્સ્ટિટ્યુટની ખેડૂતોએ મુલાકાત લીધી અને જુદા જુદા છોડની જાતો વિશે તેમણે સલાહ મેળવી. તકવંચિત દલિત ખેડૂતોને અને ખાસ કરીને મહિલાઓને આરંભનાં ત્રણ વર્ષો દરમ્યાન જમીન વિકાસ અને સિંચાઈ માટે જે ટેકો મળ્યો તેનાથી તેઓ દુકાળનાં જોખમો સામે ઝીંક ઝીલી શક્યા અને અસહાયતા ઘટાડી શક્યા. સરકારના નરેગા અને અન્ય કાર્યક્રમો તથા બિન-સરકારી સંગઠનોના કાર્યક્રમો સાથે તેમને સાંકળવામાં આવ્યા. સીમાન્ત ખેડૂતો તેને પરિણામે ફરીથી તેમની જમીન સાથે જોડાયા. દરેક જમીનનો ટુકડો ૧-૫ વીધાનો છે અને તે મહિલાને નામે હોય તેની પણ કાળજી રખાઈ. બોર, ગુંદા, મગ મઠ અને ફળોની જાતો લોકોએ પસંદ કરીને ઉગાડી હતી.

વાવેતર અને વાડને લીધે જમીનનું રક્ષણ થયું અને જમીનની ઉત્પાદકતા વધી. પાકની ફેરબદલી કરવાથી ઉત્પાદન વધ્યું અને તેને પરિણામે ૨૧ જાતનું ઘાસ ઉગાડી શકાયું કે જે ઘેટાં-બકરાં માટે ખૂબ જ પોષક હતું. કેટલાકનો ઉપયોગ તો લોકો શાકભાજી તરીકે પણ કરતા હતા. તે જમીનના પોષક તત્ત્વ તરીકે પણ કામ કરે છે અને જમીનનું ધોવાણ અટકાવે છે. આ પ્રકારના પાકો જૈવ વૈવિધ્ય પણ વધારે છે. લોકોનું સતત ક્ષમતાવર્ધન કરાયું અને ઉઘાડપગા નિષ્ણાતો દ્વારા વ્યવહારુ તાલીમ પણ તેમને આપવામાં આવી. આ નિષ્ણાતોએ દરમ્યાનગીરી લાંબા ગાળા માટે ચાલુ રાખવાની જરૂરિયાત પુરવાર કરી અને તેમણે સતત છોડવાની વૃદ્ધિ અને જરૂરી સાધનો પર દેખરેખ રાખી. તેને કારણે બાગાયતવાળો ઘાસચારો ઉગાડવાની લોકોની

ક્ષમતા વધી. કલમ કરવાની રીત અંગેની કુશળતા પણ તેમની પાસે હતી. લોકોનો અને પંચાયતોનો સભ્યનો ટેકો તેમને મળ્યો. બિયારણની પંસદગી વિશે પણ આ નિષ્ણાતોએ સલાહ આપી. ગામ સ્તરે જમીનના માલિકો ભેગા થયા અને ઔપચારિક નહિ પણ અનૌપચારિક મંડળી બનાવી. તેમણે નિયમિત બચત કરી, એકબીજાના પ્લોટ ઉપર દેખરેખ રાખવાનું કામ કર્યું. જંતુનાશકો માટે, પાણી માટે અને બીજી ચીજો માટે તેથી તેમની પાસે પૈસા હતા.

સૂકા અને દુકાળસંભવ વિસ્તારોમાં પશુપાલન, વૃક્ષ અને ઘાસચારા ઉછેર, શાકભાજી અને ફળોની પાકમાં ફેરબદલી વગેરે શ્રેષ્ઠ વૈકલ્પિક મોડેલ ગણવામાં આવે છે. ઘેટા-બકરાં ઉછેર અને જમીનના યોગ્ય ઉપયોગની વ્યૂહરચના પણ વિસ્તારના પર્યાવરણમાં સાથે સાથે જાય છે. પરંપરાગત જીવનનિર્વાહની આ તકોને મજબૂત કરવામાં આવે તો રાજ્યનું આ ક્ષેત્ર પણ મજબૂત થાય છે. રાજસ્થાન સરકારની પશુપાલન નીતિ પણ આ સૂકા વિસ્તારમાં ખેતીને બદલે પશુપાલનને ટેકો આપનારી છે. દેશનાં ૧૨ ટકા ઢોર રાજસ્થાનમાં છે અને રાજ્યના કુલ ઘરેલૂ ઉત્પાદનમાં તે ૮ ટકા ફાળો આપે છે. ૨૦૦૭ની ઢોરોની ગણતરી અનુસાર રાજસ્થાનમાં ૨૧૮.૮૨ લાખ બકરાં છે. કુલ ઢોર ૫૭૯ લાખ છે. ૧૯૮૮ અને ૨૦૦૩ દરમ્યાન પાંચ દુકાળ પડ્યા અને ૮૦ ટકા જિલ્લામાં તેની વિપરીત અસર થઈ હતી. આ ગાળા દરમ્યાન બકરાંની સંખ્યા ૨.૧૫ લાખ વધી હતી.

૩. આરોગ્યની સલામતી

આરોગ્ય સંભાળની સેવાઓ દૂર છે. આરોગ્ય અને સફાઈને ઓછું પ્રાધાન્ય લોકો આપે છે અને ભેદભાવ પ્રવર્તે છે તેથી આરોગ્ય ખરાબ છે. મહિલા ગ્રામ આરોગ્ય સ્વયંસેવકો ઊભા કરીને મહિલાઓ તથા છોકરીઓમાં આરોગ્ય ઉપર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરાયું. એક કિટ તૈયાર કરાઈ અને તેનાથી આરોગ્ય કાર્યકરો અને સમુદાય વચ્ચે સંપર્ક સેતુ રચાયો. ચેપ અને અપોષણ સંબંધી સમસ્યાઓ દૂર થાય અને તેનું વિષયક ઊભું ના થાય તે માટે કાળજી રખાઈ.

સોઠા નં. ૨: ઘાસચારા-બાગાયતી ખેતીમાંથી આવક (રૂ.)

શેમાંથી	વર્ષ-૧	વર્ષ-૨	વર્ષ-૩	વર્ષ-૪	વર્ષ-૫	કુલ
પાકમાં ફેરબદલી	૨,૦૦૦	૨,૦૦૦	૨,૦૦૦	૨,૦૦૦	૨,૦૦૦	૧૦,૦૦૦
પાક અને ઘાસચારો/ માત્ર ઘાસચારો	૧,૦૦૦	૧,૦૦૦થી ૨,૦૦૦	૧,૦૦૦થી ૩,૦૦૦	૧,૦૦૦થી ૪,૦૦૦	૧,૦૦૦થી ૫,૦૦૦	૫,૦૦૦થી ૧૪,૦૦૦
ફળોનું વેચાણ			૨,૦૦૦થી ૫,૦૦૦	૬,૦૦૦થી ૧૫,૦૦૦	૧૦,૦૦૦થી ૨૦,૦૦૦	૧૮,૦૦૦થી ૪૦,૦૦૦

૪. પશુ સારવાર

રાજસ્થાન એક એવું પહેલું રાજ્ય છે કે જ્યાં ખાનગી ક્ષેત્રમાં પશુ ચિકિત્સા કોલેજો અને સંસ્થાઓ સ્થપાયાં છે. રાજસ્થાનમાં ૧૨ ટકા દૂધ બકરીઓનું હોય છે. તેનાથી હિમાયત અને જોડાણ માટે ઘણી તકો ઊભી થાય છે. સરકાર ૧૦૦૦ પશુચિકિત્સાલયો ચલાવે છે. તેઓ મફત દવાઓ અને સલાહ આપે છે. બકરાં માટે પ્રતિરોધાત્મક સંભાળ અને નિવારક સારવાર ઉપલબ્ધ છે પણ તેના લોકો ઉપયોગ કરી શકતા નથી કારણ કે ગામો અંતરિયાળ છે, પરિવહન અને અન્ય સવલતોનો અભાવ છે. વળી, પરિવારો પાસે બકરાંની સંખ્યા પણ ઓછી હોય છે. પશુ આરોગ્ય સેવાઓ ધનવાન પશુપાલકો અને ખેડૂતો પૂરતી જ મર્યાદિત રહી ગઈ છે. બકરાંનું રસીકરણ થાય અને નાના પશુમાલિકોને ઉછેર અંગે શિક્ષણ મળે અને તેમની જરૂરિયાત અનુસાર સરકારી સેવાઓ મળે તે પણ દરમ્યાનગીરીની વ્યૂહરચનાનો અગત્યનો ભાગ હતો.

૫. જોખમની તબદીલી, સામાજિક રક્ષણ અને સેવાઓ

વિકસતા દેશોમાં સામાજિક રક્ષણની ભૂમિકા વધુ ને વધુ સ્વીકારાતી ગઈ છે. ગરીબો અને વંચિતોને જોખમ અને અસહાયતા સામે તેનાથી રક્ષણ મળે છે. પુરાવો એમ પણ સૂચવે છે કે ગરીબી ઘટાડવામાં અને લોકોને ઉત્પાદક જીવનનિર્વાહ તરફ વાળવામાં તે મહત્વની ભૂમિકા ભજવી શકે છે. વીમાની સેવાઓ અને સરકારના સામાજિક રક્ષણના કાર્યક્રમો સમુદાયની પ્રતિકારક્ષમતા વધારવામાં ખૂબ જ મહત્વની ભૂમિકા ભજવી શકે છે. તેથી સમુદાયને નિયમિતપણે આ કાર્યક્રમો અંગે શિક્ષણ આપવામાં આવ્યું. દલિત મહિલાઓની મંડળીઓ દ્વારા સમુદાય આધારિત દેખરેખ શરૂ કરાઈ. સરકારી સંસ્થાઓ લોકોની જરૂરિયાતો અને પ્રતિભાવોને ધ્યાનમાં લે તે તેનાથી શક્ય બન્યું. સહભાગી પદ્ધતિઓ દ્વારા માહિતી ભેગી કરાઈ અને વિશ્લેષણ કરાયું. એને પરિણામે આંગણવાડીમાંથી પોષક આહાર મેળવવા માટે લોકો સક્રિય થયા, આંગણવાડી સમયસર ખૂલે, નરેગા હેઠળ ફરિયાદ થાય વગેરે બાબતો શક્ય બની. માંગવા છતાં કામ ના મળે અને મોડું વેતન મળે વગેરે જેવી ફરિયાદો નરેગાના અમલના સંદર્ભમાં થઈ.

૬. દલિતોની ભાગીદારી સાથે સાર્વજનિક મિલકત સંસાધનોનો વિકાસ

સાર્વજનિક મિલકત સંસાધનો માત્ર સંસાધન સંચાલન માટે જ નહિ પણ જીવનનિર્વાહનો ટેકો જમીનવિહારણાઓ અને ગરીબોને મળે તે માટે મહત્વનાં છે. ભારતના સૂકા અને અર્ધ-સૂકા વિસ્તારોના ૨૧ જિલ્લાનાં ૮૫ ગામોનો એક અભ્યાસ ગ્રામીણ અર્થતંત્રમાં સાર્વજનિક મિલકત સંસાધનોનું મહત્વ સમજાવે છે અને તે સુરક્ષા જાળ તરીકે કામ લાગે છે એમ જણાવે છે. ભારતના સૂકા અને અર્ધ-સૂકા વિસ્તારોમાં સાર્વજનિક મિલકત સંસાધનો પર્યાવરણનું ધોવાણ, ગરીબી

અને સ્થળાંતર વચ્ચેના સંબંધો નક્કી કરવામાં મહત્વની ભૂમિકા ભજવે છે. દેશમાં ૭૮ ટકા ખેડૂતો નાના અને સીમાન્ત ખેડૂતો છે, તેમને માટે પશુપાલન આવકનો મુખ્ય સ્રોત છે. તેઓ પરંપરાગત રીતે સાર્વજનિક જમીનો પર ઘાસચારા માટે આધાર રાખતા રહ્યા છે. ખેતી ક્ષેત્રે સાતત્યપૂર્વક વૃદ્ધિ જાળવવામાં અને ગ્રામીણ ગરીબી ઘટાડવામાં તે અગત્યની ભૂમિકા ભજવે છે. ખાસ કરીને જ્યારે જમીનધારણા ખૂબ જ નાનું હોય ત્યારે તે આ સંસાધનો અગત્યનાં બને છે. સાર્વજનિક મિલકત સંસાધનો કેટલા પ્રમાણમાં પ્રાપ્ય છે અને તેમની સ્થિતિ સારી છે કે નહિ એ પશુપાલન-આધારિત જીવનનિર્વાહ અસરકારક બને છે કે નહિ તે નક્કી કરવામાં મહત્વનું પરિબલ બને છે. ૧૯૮૯-૨૦૦૬ દરમ્યાન રાષ્ટ્રીય નમૂના સર્વેક્ષણ સંગઠનના જણાવ્યા મુજબ સાર્વજનિક મિલકત સંસાધનો ઘટી રહ્યાં છે. ગરીબો વંચિત બને તેને એની સાથે સંબંધ છે. પશ્ચિમ રાજસ્થાનની ૧૫ ગ્રામ પંચાયતોમાં સંસાધનોનો નકશો તૈયાર કરાયો તો ખબર પડી કે દલિતોને સાર્વજનિક જમીનોનો લાભ પ્રાપ્ત થતો નથી. થાર રણના વિસ્તારમાં ગૌચર જમીન વરસાદી જળ સંગ્રહનાં માળખાંના નિભાવ માટે સુવિકસિત સંસ્થાકીય વ્યવસ્થા છે. ૧૯૫૦-૫૨થી ૧૯૮૨-૮૪ દરમ્યાન સાર્વજનિક મિલકત સંસાધનો ૫૫ ટકા ઘટી ગયાં છે. કારણ કે પિયત ખેતી વધી છે અને ગ્રામીણ સંચાલન સંસ્થાઓ તૂટી પડી છે. સેવન અને ધામન જેવાં ઊંચી ગુણવત્તાવામાં ઘાસ તો હવે લગભગ અદૃશ્ય થઈ ગયાં છે. સાર્વજનિક મિલકત સંસાધનોનું પુનર્સર્જન થાણ રણ વિસ્તારના નાજુક જૈવ પર્યાવરણ માટે ખૂબ જ મહત્વનું છે. દલિતો અને મહિલાઓની ભાગીદારીવાળી નવી સંસ્થાઓ ઊભી થાય તો સાર્વજનિક મિલકત સંસાધનોનું ધોવાણ થતું અટકે. ગામોમાં સત્તાનાં માળખાંને પણ તે અસર કરે અને તેમને તે દલિતો અને મહિલાઓની તરફેણવાળાં બનાવે.

સાર્વજનિક મિલકત સંસાધનોના નિભાવ અને સંચાલનમાં સ્થાનિક શાસનની સંસ્થાઓ અને સમુદાયો પણ હિતધારકો છે એ વાત વધુ ને વધુ સ્વીકારતી થાય છે. એમના પર દબાણ અંગે જાન્યુઆરી - ૨૦૧૧માં સર્વોચ્ચ અદાલતે આપેલા ચુકાદો અને તમામ રાજ્ય સરકારોએ તે પછી અપાયેલા હુકમો આ સંદર્ભમાં અગત્યના છે. રાજસ્થાન સરકારે ૨૦૧૦માં એ અંગેની નીતિ ઘડીને સાર્વજનિક મિલકત સંસાધનોના વિકાસ માટે મહત્વનું પગલું ભર્યું છે, નરેગા-૨૦૧૧ હેઠળની માર્ગરેખાઓમાં પણ તેમનો સમાવેશ કરાયો છે. ૨૦૧૧ અને ૨૦૧૨માં દબાણો હઠાવવા માટે અને ૨૦૧૨-૧૩ની વિકાસલક્ષી યોજનાઓમાં તેમના સમાવેશ માટેની નીતિ પણ અપનાવાઈ છે.

ગુજરાતમાં સામાજિક બાદબાકી અને સામાજિક રક્ષણ

ગુજરાત અર્થશાસ્ત્ર મંડળની ફેબ્રુઆરી -૨૦૦૧૩માં આણંદ ખાતે મળેલી વાર્ષિક પરિષદમાં આ લેખ ચાવીરૂપ વ્યાખ્યાન તરીકે **શ્રી હેમન્તકુમાર શાહ** દ્વારા રજૂ થયો હતો. આ લેખમાં સામાજિક બાદબાકી અને સામાજિક રક્ષણના ક્ષેત્રે ગુજરાતની સ્થિતિ શી છે અને તે વિવિધ સામાજિક ક્ષેત્રોમાં કેટલું પછાતપણું ધરાવે છે તથા રાજ્ય સરકારના સામાજિક રક્ષણના પ્રયાસો કેટલા અધકચરા અને નબળા છે તે દર્શાવાયું છે.

પ્રસ્તાવના

ગુજરાત ઔદ્યોગિક રીતે અને માથાદીઠ આવકની દૃષ્ટિએ ખૂબ જ વિકસિત રાજ્ય ગણાય છે. પરંતુ ગુજરાતમાં સામાજિક અને આર્થિક વિકાસમાંથી અનેક વ્યક્તિઓ અને સમુદાયોની બાદબાકી વિકાસ અંગેના તેમના અધિકારોમાંથી અને તેમની તકોમાંથી થતી રહે છે. ઉપરાંત, તેમને સંસાધનો પણ ગૂમાવવાં પડે છે. ખાસ કરીને, ખેડૂતો તેમની જમીનોથી વિખૂટા પડી રહ્યા હોવાની ઘટનાઓ નોંધપાત્ર છે. એને પરિણામે સામાજિક, આર્થિક અને રાજકીય જીવનમાં વંચિતતા ઊભી થાય છે, સીમાન્તીકરણ જન્મે છે. સામાન્ય રીતે ગરીબી અને બેકારી તેમાં મુખ્ય કારણો હોય છે. સામાજિક, આર્થિક અને રાજકીય માળખાં જ એ પ્રકારનાં છે કે જેને લીધે ગરીબી અને બેકારી જન્મે છે અને ચાલુ રહે છે. વિખ્યાત સમાજવિજ્ઞાની જોહાન ગાલ્ડુંગ તેને માળખાગત કે પરોક્ષ હિંસા તરીકે ઓળખાવે છે.

ગુજરાતમાં વસ્તીનો ઘણો મોટો ભાગ વિવિધ વસ્તુઓ અને સેવાઓની પ્રાપ્તિ, સલામતી અને માનવ અધિકારીઓની પ્રાપ્તિ, જમીન અને શ્રમ બજારથી વંચિતતા તથા અર્થતંત્રના વિકાસમાંથી બાદબાકીનો અનુભવ કરે છે અને તેથી જ તેમને સરકાર દ્વારા સામાજિક રક્ષણ પૂરું પાડવામાં આવે તે જરૂરી છે. માનવ વિકાસના ક્ષેત્રે તો જ ગુજરાત આગળ વધી શકે તેમ છે.

ગુજરાતમાં માનવ વિકાસ

ગુજરાત ઔદ્યોગિક દૃષ્ટિએ વિકસિત રાજ્ય ગણાય છે. પરંતુ ગુજરાતમાં માનવ વિકાસ ઘણો ઓછો થયો છે એ ખૂબ જ ચિંતાનો વિષય છે. ગુજરાત સરકારે રાજ્યની જનતાના શિક્ષણ અને આરોગ્ય ઉપર ઓછું ધ્યાન આપ્યું છે એ બાબત તેના ઉપરથી તારવી શકાય છે.

ભારતના આયોજન પંચે ઇન્ડિયા હ્યુમન ડેવલપમેન્ટ રિપોર્ટ -૨૦૧૧ પ્રકાશિત કર્યો છે. તેમાંથી ગુજરાત વિશેની નીચેની વિગતો તારવી શકાય છે:

૧. ૧૯૯૯-૨૦૦૦માં માનવ વિકાસની દૃષ્ટિએ ગુજરાતનો ક્રમ ૧૦મો હતો અને ૨૦૦૭-૦૮માં પણ તેનો ક્રમ ૧૧મો જ છે.
૨. ઉપરોક્ત ગાળા દરમિયાન માનવ વિકાસ કેટલો વધ્યો એ પણ અગત્યનું છે. સમગ્ર ભારતમાં માનવ વિકાસ લગભગ ૨૦ ટકા વધ્યો અને આ સરેરાશ કરતાં નવ રાજ્યોમાં માનવ વિકાસ વધારે દરે વધ્યો છે. ગુજરાતમાં માનવ વિકાસમાં માત્ર ૧૧ ટકાનો જ વધારો થયો છે, અને ઉત્તર પ્રદેશ, બિહાર, છત્તીસગઢ, મધ્ય પ્રદેશ, ઓરિસ્સા અને ઝારખંડ જેવાં રાજ્યો ગુજરાત કરતાં ઘણાં આગળ છે. ગુજરાતનો ક્રમ માનવ વિકાસના વૃદ્ધિ દરમાં છેલ્લેથી સાતમો આવે છે. આમ માનવ વિકાસની બાબતમાં ગુજરાત ઘણું પાછળ છે અને ધીમી ગતિએ પ્રગતિ થાય છે.
૩. માનવ વિકાસમાં આવક પણ અગત્યની છે. તેને ગણતરીમાં લેવા માસિક માથાદીઠ ખર્ચને ધ્યાનમાં લેવામાં આવે છે. તે દૃષ્ટિએ જોતાં આવક આંકમાં થયેલો ટકાવારી ફેરફાર ૧૯૯૯-૨૦૦૦થી ૨૦૦૭-૦૮ના ગાળામાં ગુજરાતના સંદર્ભમાં લગભગ ૧૨ ટકા રહ્યો છે. સમગ્ર દેશમાં આ જ ગાળા દરમિયાન લગભગ ૨૧ ટકા વધ્યો હતો. આ સંદર્ભમાં ગુજરાતનો ક્રમ ૧૫મો છે.
૪. સાક્ષરતા દર અને બાળકો કેટલાં વર્ષ શાળામાં ભણે છે તે ધ્યાનમાં લઈને શિક્ષણ આંક કાઢવામાં આવે છે. તેને આધારે તો ગુજરાતની પરિસ્થિતિ અત્યંત ખરાબ છે. ગુજરાતનો ક્રમ તેમાં છેલ્લેથી ત્રીજો છે. માત્ર દિલ્લી અને ગોવા જ ગુજરાતની પાછળ છે, બાકીનાં બધાં જ રાજ્યો ગુજરાતથી આગળ છે. ગુજરાતનો ક્રમ તેમાં ૨૧મો છે.
૫. આરોગ્ય આંકમાં સરેરાશ આયુષ્યને ધ્યાનમાં લેવામાં આવે છે. તેમાં પણ ગુજરાત ૧૨મા ક્રમે છે. ઉપરોક્ત સમયગાળા દરમિયાન ગુજરાતમાં આરોગ્ય આંકમાં લગભગ ૧૦ ટકાનો વધારો થયો છે જ્યારે સમગ્ર ભારતની સરેરાશ ૧૩ ટકાની છે.
૬. બેકારીનો દર ગુજરાતમાં ગ્રામ વિસ્તારોમાં ૨૦૦૪-૦૫માં

માનવ વિકાસમાં ગુજરાતનો ક્રમ

ક્રમ	વિગત	ભારતમાં ગુજરાતનો ક્રમ
૧.	૨૦૦૭-૦૮માં માનવ વિકાસ	૧૧
૨.	૧૯૯૯-૨૦૦૦ની તુલનાએ ૨૦૦૭-૦૮માં માનવ વિકાસમાં ટકાવારી વૃદ્ધિ	૧૮
૩.	૧૯૯૯-૨૦૦૦ની તુલનાએ ૨૦૦૭-૦૮માં આવક આંકમાં ટકાવારી વધારો	૧૫
૪.	૧૯૯૯-૨૦૦૦ની તુલનાએ ૨૦૦૭-૦૮માં આવક આંકમાં ટકાવારી વધારો	૨૧
૫.	૨૦૦૭-૦૮માં બેકારીનો દર (ગ્રામ વિસ્તારોમાં)	૫
૬.	૨૦૦૭-૦૮માં શહેરી વિસ્તારોમાં બેકારીનો દર	૫
૭.	૨૦૦૪-૦૫માં ગરીબીનું પ્રમાણ (૧૬.૮ ટકા)	૧૩
૮.	૨૦૦૫-૦૬માં ભારે એનિમિયાથી પીડાતી મહિલાઓનું પ્રમાણ (૨.૬૮ ટકા)	૨૬
૯.	૨૦૦૫-૦૬માં સાધારણ એનિમિયાથી પીડાતી મહિલાઓનું પ્રમાણ (૧૬.૫ ટકા)	૨૪
૧૦.	કોઈ પણ પ્રકારના એનિમિયાથી પીડાતી મહિલાઓનું પ્રમાણ (૨૦૦૫-૦૬) (૫૫.૩ ટકા)	૧૭
૧૧.	પાંચ વર્ષથી નીચેનાં બાળકોમાં મૃત્યુનું પ્રમાણ (૨૦૦૮)	૧૧
૧૨.	બાળ મૃત્યુ દર (૨૦૦૯)	૨૪
૧૩.	કોઈ પણ એનિમિયાથી પીડાતાં પાંચ વર્ષની વય સુધીનાં બાળકોનું પ્રમાણ (૨૦૦૫-૦૬) (૬૯.૭ ટકા)	૧૯

સ્રોત: ઈન્ડિયા હ્યુમન ડેવલપમેન્ટ રિપોર્ટ, ૨૦૧૧, આયોજન પંચ, ભારત સરકાર

- ૪.૫ ટકા હતો અને ૨૦૦૭-૦૮માં તે ઘટીને ૩.૪ ટકા થયો. પણ ૨૦૦૪-૦૫માં ગુજરાતનો ક્રમ નવમો હતો, જ્યારે ૨૦૦૭-૦૮માં પાંચમો થયો.
૭. શહેરી વિસ્તારોમાં બેકારીનો દર ૨૦૦૪-૦૫માં ગુજરાતમાં ૪.૭ ટકા હતો. તેમાં ગુજરાતનો ક્રમ પાંચમો હતો. ૨૦૦૭-૦૮માં આ દર ઘટ્યો અને ૩.૮ ટકા થયો અને ગુજરાતનો ક્રમ પાંચમો રહ્યો.
૮. ૨૦૦૪-૦૫માં ગુજરાતમાં ગરીબીનું પ્રમાણ ૧૬.૮ ટકા હતું અને સમગ્ર દેશમાં બીજાં ૧૨ રાજ્યો અને કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશોમાં ગરીબીનું પ્રમાણ ગુજરાત કરતાં ઓછું હતું.
૯. ૨૦૦૫-૦૬માં ભારે એનિમિયાથી પીડાતી મહિલાઓનું પ્રમાણ ગુજરાતમાં ૨.૬ ટકા હતું અને તેમાં ગુજરાતનો ક્રમ ૨૬મો

- છે. સમગ્ર ભારતમાં એ પ્રમાણ ૧.૮ ટકા જ હતું. ગુજરાતમાં મહિલાઓના આરોગ્યની સ્થિતિ કેટલી ખરાબ છે તે આના પરથી કહી શકાય.
૧૦. સાધારણ એનિમિયાથી પીડાતી મહિલાઓનું પ્રમાણ ૨૦૦૫-૦૬માં ૧૬.૫ ટકા હતું. તે ૧૯૯૯-૯૯માં ૧૪.૪ ટકા હતું. એટલે કે તેમાં વધારો થયો છે અને ગુજરાતનો ક્રમ ૨૪મો છે.
૧૧. કોઈ પણ પ્રકારના એનિમિયાથી પીડાતી મહિલાઓનું પ્રમાણ ગુજરાતમાં ૧૯૯૯-૯૯માં ૪૬.૩ ટકા હતું અને તે ૨૦૦૫-૦૬માં વધીને ૫૫.૩ ટકા થયું હતું. ૨૦૦૫-૦૬માં તેમાં ગુજરાતનો ક્રમ ૧૭મો છે.
૧૨. પાંચ વર્ષથી નીચેનાં બાળકોમાં મૃત્યુ દર ગુજરાતમાં ૨૦૦૮માં દર હજારે ૬૦ છે અને તેમાં ગુજરાતનો ક્રમ ૧૧મો છે. અને

છોકરાઓમાં તે દર હજારે ૫૮ છે અને તેમાં પણ ગુજરાતનો ક્રમ ૧૦મો છે. છોકરાઓમાં તે દર હજારે ૬૭ છે અને તેમાં પણ ગુજરાતનો ક્રમ ૧૦મો છે.

૧૩. બાળ મૃત્યુ દરનું પ્રમાણ ગુજરાતમાં ૨૦૦૮માં દર હજારે ૪૮ હતું અને તેમાં ગુજરાતનો ક્રમ ૨૪મો છે. છોકરાઓમાં બાળ મૃત્યુ દર ૪૭ છે અને છોકરીઓમાં ૪૮ છે અને તેમાં ગુજરાત અનુક્રમે ૨૫માં ક્રમે અને ૨૪મા ક્રમે છે.

૧૪. ગુજરાતમાં કોઈપણ એનિમિયાથી પીડાતા પાંચ વર્ષ સુધીની વયનાં બાળકોનું પ્રમાણ ૨૦૦૫-૦૬માં ૬૯.૭ ટકા હતું. ગુજરાતમાં તેમાં ૧૮ રાજ્યો કરતાં પાછળ હતું.

જમીનથી વિખૂટા પડતા ખેડૂતો

ગુજરાતમાં વિકાસ માટે જમીનોનું સંપાદન થાય છે અને જમીન આપનારને વળતર અપાય છે. લેન્સી લોબો અને શશીકાંત પરમારનો એક અભ્યાસ એમ જણાવે છે કે ગુજરાતમાં જમીન સંપાદન માટે આપવામાં આવેલા વળતરોમાંથી એક વાત સ્પષ્ટ થાય છે કે વિકાસ યોજના દ્વારા વિસ્થાપિત અને અસરગ્રસ્ત લોકોને ક્યારેક જમીન સંપાદન માટે સંતોષકારક વળતર મળ્યું હશે પણ એ સિવાય પુનર્વસવાટ અને પુનર્વસાવટની કોઈ વ્યવસ્થા થઈ નથી કે માન્ય ગણવામાં આવી નથી. ગુજરાતમાં જમીન સંપાદન ધારા અન્વયે જમીન માટે જમીન આપવી એ રાજ્ય સરકાર માટે બંધનકર્તા નથી. ઘણી વાર વળતરની રકમ જમીનની કિંમતના આધારે તથા યોજના અધિકારીઓ અને કામની તાત્કાલિકતાને આધારે નક્કી કરવામાં આવે છે એમ આ અભ્યાસ જણાવે છે.

રાજ્યમાં સિંચાઈ યોજનાઓમાં ૨૦૦૦થી ૨૦૦૬ દરમિયાન જે ૧૦૧૫૮.૪૫ હેક્ટર જમીનનું સંપાદન કરવામાં આવ્યું હતું તેને પરિણામે ૧૫,૭૩૧ પરિવારો અસરગ્રસ્ત બન્યા હતા. તેમાં હેક્ટર દીઠ વળતર લગભગ રૂ. ૫૬,૨૫૮ થયું હતું. જો કે, એક પરિવારને રૂ. ૩૬,૩૨૯નું વળતર મળ્યું હતું. ગુજરાતમાં સિંચાઈ યોજનાઓમાં જે વળતર મળે છે, તેના કરતાં ઉદ્યોગો માટે સંપાદિત કરાતી જમીન માટે વધારે વળતર મળે છે એમ પણ આ અભ્યાસ જણાવે છે. ૨૦૦૦-૦૬માં ઉદ્યોગો માટે જે ૩૦૦૬ હેક્ટર જેટલી જમીનનું સંપાદન કરાયું હતું તેમાં ૪૨૪ પરિવારોને અસર થઈ હતી. તેમાં હેક્ટર દીઠ ૩૯,૬૮૪ રૂ.નું વળતર મળ્યું હતું અને તે પરિવારદીઠ રૂ. ૨,૮૧,૩૭૫ હતું.

નોંધનીય બાબત એ છે કે ૧૯૯૧-૨૦૦૦ દરમિયાન જે જમીનોનું સંપાદન ઉદ્યોગો માટે થયું હતું તે ૫,૬૨૬ હેક્ટર હતી અને તેમાં

૨૮૮૮ પરિવારોનું વિસ્થાપન થયું હતું. તે સમયે હેક્ટર દીઠ વળતર રૂ. ૧,૪૦,૨૩૪નું વળતર અપાયું હતું અને પરિવાર દીઠ વળતર રૂ. ૨,૭૩,૨૦૦નું વળતર મળ્યું હતું. આનો સ્પષ્ટ અર્થ એ છે કે ઉદ્યોગોને ૨૦૦૦-૦૬ના ગાળા દરમિયાન ખૂબ જ સસ્તા ભાવે જમીન મળી છે. ૧૯૯૧-૨૦૦૦માં હેક્ટર દીઠ રૂ. ૧.૪૦ લાખ જમીન માલિકોને મળ્યા અને ૨૦૦૦-૦૬ના ગાળા દરમિયાન રૂ. ૩૯,૭૦૦ મળ્યા. જમીનના ભાવ વધવાને બદલે ઘટ્યા જ્યારે સમગ્ર ગુજરાતમાં ખેતીની કે બિન-ખેતીની જમીનોના ભાવ વધ્યા હોય અને મકાનોના ભાવ વધ્યા હોય ત્યારે જ ઉદ્યોગપતિઓને ભૂતકાળ કરતાં ઓછા ભાવે જમીન મળી છે.

જે જમીનનું સંપાદન કરવામાં આવે છે એના ભાવ એ જમીનના માલિકો સોદાબાજી કરવાની કેટલી તાકાત ધરાવે છે અને જમીન ખરીદનારા સાથે વાટાઘાટો કરવાની તેમની કુશળતા પણ કેવી છે તેના ઉપર આધાર રાખે છે. ટૂંકમાં ત્યાં જમીનનું બજાર કેવું છે તેના પર બધો આધાર રહે છે. દા.ત નોન-હાઈડલ પાવર પ્રોજેક્ટ માટે ગુજરાત વિદ્યુત ઓર્ડે હેક્ટર દીઠ રૂ. ૧૨,૦૦૦નું વળતર ચૂકવ્યું હતું. ભરૂચમાં એ જ સ્થળે ભારત સરકારની ગેસ ઓથોરિટી ઓફ ઈન્ડિયા (ગેઈલ) દ્વારા રૂ. ૫૫,૦૦૦નું વળતર હેક્ટર દીઠ ચૂકવાયું હતું. આમ રાજ્ય સરકારની કંપની કરતાં કેન્દ્ર સરકારની કંપની વધારે વળતર જમીન સંપાદનમાં બદલામાં ચૂકવે છે એમ કહેવાય.

ઘણી વાર જમીન સંપાદનના બદલામાં જે વળતર આપવામાં આવે છે તેમાં જિલ્લા પ્રમાણે પણ મોટો તફાવત નજરે પડે છે. ખેડા જિલ્લામાં હેક્ટર દીઠ મળેલી વળતરની રકમ પંચમહાલ અને આણંદ જિલ્લા કરતાં વધારે હતી. સંશોધકોનું તારણ એ છે કે વળતરનો આ તફાવત પરિયોજનાના પ્રકાર તેમ જ જમીનનું સંપાદન કરનારા સંગઠન ઉપર આધાર રાખે છે.

શિક્ષણ ક્ષેત્રે વંચિતતા અને ઓછું રોકાણ

પ્રાથમિક શિક્ષણ એ બાળકનો મૂળભૂત અધિકાર છે. તે માટે દેશની સંસદે કાયદો કર્યો છે. શાળેય શિક્ષણ ભારતના ભાવિ નાગરિકોનો પાયો છે. પણ ગુજરાતમાં રાજ્ય સરકારે શાળાના શિક્ષણને બેહાલ કરી નાખ્યું છે અને વાલીઓને શિક્ષણની મોંઘીદાટ વ્યવસ્થામાં પરાણે જવું પડ્યું છે. ગુજરાતમાં શાળાઓના શિક્ષણની વ્યવસ્થા કેટલી ખાડે ગઈ છે એની કેટલીક આંખ ઉઘાડે એવી વિગતો અહીં આપી છે:

૧. ગરીબ વિદ્યાર્થીઓ માટે સરકાર પાસે પૈસા નથી

ગુજરાત સરકાર મે-૨૦૧૨માં ગુજરાતની વડી અદાલતે એમ

કહ્યું કે સમાજિક-આર્થિક અને શૈક્ષણિક રીતે પછાત વર્ગના વિદ્યાર્થીઓને પૂર્વ પ્રાથમિક શિક્ષણ આપવા માટે પૂરતાં નાણાં નથી. વડી અદાલતે રાજ્યની ગ્રાન્ટેડ શાળાઓમાં વિદ્યાર્થી દીઠ દર મહિને રૂ. ૪૫ની ફી લેવાના સરકારના હુકમને રદ કર્યો હતો તો સરકારે વડી અદાલતમાં એ હુકમ સામે નવી અરજી કરીને રાજ્યમાં બાળકોને વિના મૂલ્યે ભણાવવા માટે પોતાની પાસે નાણાં નથી એમ કહ્યું હતું. ગુજરાત સરકારનું ૨૦૧૩-૧૪નું અંદાજપત્ર ૧.૧૪ લાખ કરોડ રૂ.નું છે પણ તેની પાસે બાળકોને ભણાવવા માટે પૈસા નથી.

૨. **શિક્ષણના અધિકારના કાયદાનું પાલન મોડું અને અધકચરું**
શિક્ષણના અધિકાર અંગેના કાયદા અંગે કેન્દ્ર સરકારે જે નમૂનારૂપ નિયમો કર્યા છે તે ગુજરાત સરકારે બે વર્ષે સ્વીકાર્યા. કાયદો સ્પષ્ટપણે એમ કહે છે કે કોઈ પણ પ્રકારનું દાન કે ઈન્ટરવ્યૂ લીધા વિના વિદ્યાર્થીને શાળામાં પ્રવેશ મળવો જોઈએ. પણ રાજ્ય સરકારે તા. ૯-૩-૨૦૧૧ના રોજ પરિપત્ર કરીને ખાનગી સંસ્થાઓને પ્રવેશ પ્રક્રિયામાં મનમાની કરવાની છૂટ આપી દીધી. દિલ્હી, રાજસ્થાન અને મહારાષ્ટ્ર સહિતનાં નવ રાજ્યોએ આ કાયદાનું અને નિયમોનું અક્ષરશઃ પાલન કર્યું છે.
૩. **રાજ્યની વસ્તી વધી પણ સરકારી શાળાઓમાં બાળકો ઘટ્યાં**
પ્રાથમિક શિક્ષણનું કેટલી હદે ખાનગીકરણ થયું છે તે તો ગુજરાત સરકારના પોતાના જ આંકડા કહે છે. ૧૯૯૯-૨૦૦૦માં ગુજરાતની સરકારી શાળાઓમાં ૮૧.૩૪ લાખ બાળકો ભણતાં હતાં. એમની સંખ્યા ૨૦૧૧-૧૨માં ૬૦.૩૨ લાખ થઈ ગઈ છે તો વાયબ્રન્ટ ગુજરાતમાં આ બાળકો ક્યાં ગયાં? એ લાખો બાળકોને સ્વનિર્ભર શાળાઓમાં પ્રવેશ લેવો પડ્યો. તેમનાં મા-બાપોએ શાળાઓમાં ઊંચી ફી ભરવી પડી અથવા તો તેમણે તેમનાં બાળકોને ભણાવવાનું માંડી વાળવું પડ્યું.
૪. **શાળાઓમાં શિક્ષકો જ નથી**
ગુજરાતની ઉચ્ચતર માધ્યમિક શાળાઓમાં ડિસેમ્બર-૨૦૧૧માં આશરે ૪૩,૦૦૦ શિક્ષકોની જગ્યાઓ ખાલી હતી. એક શિક્ષક નિવૃત્ત થાય કે તરત જ તે પહેલાં જ બીજા શિક્ષકની ભરતી થઈ જવી જોઈએ. પણ ગુજરાતમાં આવી કોઈ વ્યવસ્થા કરવાનું રાજ્ય સરકારને સૂઝતું જ નથી.
૫. **સર્વ શિક્ષા અભિયાનમાં બે વર્ષમાં રૂ. ૧૩૪૦ કરોડ વણવપરાયેલાં પડી રહ્યા**
સર્વ શિક્ષા અભિયાન ભારત સરકારની યોજના છે કે જેનો ઉદ્દેશ પ્રાથમિક શિક્ષણને સર્વવ્યાપી બનાવવાનો છે. ગુજરાત

સરકારે આ માટેના કરોડો રૂપિયા વાપર્યા જ નહિ અને રાજ્યમાં બાળકો માટે પ્રાથમિક શિક્ષણની યોગ્ય સગવડ કરી જ નહિ. ૨૦૦૯-૧૦માં ૧૩૦ કરોડ રૂ., ૨૦૧૦-૧૧માં રૂ. ૨૬૭ કરોડ અને ૨૦૧૧-૧૨માં ૯૫૬ કરોડ મળી ત્રણ વર્ષમાં જ ૧૩૪૦ કરોડ રૂ. વણવપરાયેલા પડી રહ્યા. અમદાવાદમાં ૪૦ ટકા, રાજકોટમાં ૩૫ ટકા અને વડોદરામાં ૨૮ ટકા રકમ પડી રહી અને તેથી આ મહાનગરોમાં ગરીબ બાળકોને ગુણવત્તાવાળું શિક્ષણ મળ્યું નહિ.

૬. **લાખો બાળકો અધવચ્ચે શાળા છોડી દે છે**
ગુજરાતમાં પ્રાથમિક શિક્ષણ કેટલું ખાડે ગયું છે એના બોલતા પુરાવા આ રહ્યા. માર્ચ-૨૦૧૩માં રાજ્યમાં લેવાયેલી બોર્ડની દસમા ધોરણની એટલે કે એસ.એસ.સીની પરીક્ષામાં આશરે ૧૦.૩૦ લાખ બાળકો બેઠાં હતાં. એ વિદ્યાર્થીઓ ૧૦ વર્ષ અગાઉ એટલે કે ૨૦૦૩માં રાજ્યમાં પહેલા ધોરણમાં દાખલ થયાં હોય. ૨૦૦૩માં પહેલા ધોરણમાં દાખલ થયેલા વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા આશરે ૧૬.૮૦ લાખ હતી. તો આ ૧૦ વર્ષમાં ૬.૭૫ લાખ વિદ્યાર્થીઓ ગુજરાતમાં ક્યાં ગયાં ? તેને શિક્ષણ લેવાનું કેમ છોડી દેવું પડ્યું?
૭. **સરકારી શાળાઓ ઘટે છે અને વિદ્યાર્થીઓ પણ ઘટે છે**
સરકારી શાળાઓમાં શિક્ષણ એટલી હદ સુધી કથળી ગયું છે કે બાળકોને સરકારી શાળાઓમાં પ્રવેશ આપવાનું વાલીઓને ગમતું નથી. જેમ કે, અમદાવાદ શહેરમાં મહાનગરપાલિકા સંચાલિત શાળાઓમાં ૩૨,૦૦૦ બાળકોએ પ્રવેશ મેળવ્યો હતો. જ્યારે ૨૦૧૨-૧૩માં માંડ ૨૦,૦૦૦ બાળકોએ પ્રવેશ મેળવ્યો. અમદાવાદની વસ્તી વધી, ગરીબી ઘટી નથી તેમ છતાં મ્યુનિસિપલ શાળાઓમાં બાળકોની સંખ્યા ઘટી. એનો અર્થ એ કે ગરીબોને ખાનગી શાળાઓમાં જવાની ફરજ પડી.
૮. **લાયકાત વગરના શિક્ષકો**
સ્વનિર્ભર શાળાઓમાં પૂરતી લાયકાતવાળા પૂર્ણ સમયના શિક્ષકો હોતા નથી. જેમ કે, અમદાવાદ જિલ્લા શિક્ષણ અધિકારીએ ૨૦૧૨માં જ કરેલા માત્ર ૧૨ સ્વનિર્ભર શાળાઓના સર્વેમાં એમ જાણવા મળ્યું કે ૧૧-૧૨ ધોરણમાં ઓછા અને મુલાકાતી શિક્ષકો ઘણા વધારે હોય છે. વળી, તેમણે બી.એડ.ની પદવી પણ મેળવી હોતી નથી.
૯. **પ્રાથમિક શિક્ષણ સરકારની પ્રાથમિકતા નથી**
પ્રાથમિક શિક્ષણ રાજ્ય સરકારની પ્રાથમિકતામાં આવતું જ નથી. ૨૦૦૫-૦૬માં અમદાવાદ મહાનગરપાલિકાની ૫૪૧ પ્રાથમિક શાળાઓ હતી. તે ઘટીને ૨૦૧૧-૧૨માં ૪૬૪ થઈ

ગઈ. તેમાં ભણનારા વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા ૧.૮૭ લાખ ઘટીને ૧.૬૧ લાખ થઈ ગઈ. શિક્ષકોની સંખ્યા ૪૫૩૦થી ઘટીને ૪૦૦૫ થઈ ગઈ. શહેરની વસ્તી વધી પણ શાળાઓ, શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીઓ ઘટ્યાં. આમ, શહેરનાં ગરીબોને મોંઘીદાટ ખાનગી શાળાઓમાં જ પોતાનાં બાળકોને મોકલવાં પડ્યાં.

૧૦. શિક્ષણનું ખાનગીકરણ

શિક્ષણનું ખાનગીકરણ કેટલું વધ્યું છે તેની સાબિતી બીજી રીતે પણ મળે છે. અમદાવાદમાં પૂર્વ પ્રાથમિક શાળાના વર્ગો ૨૦૦૫-૦૬માં ૧૧૦ હતા. તે ઘટીને ૨૦૧૧-૧૨માં ૪૭ થઈ ગયા. તેમના શિક્ષકોની સંખ્યામાં પણ એટલો જ ઘટાડો થયો. તેમાં વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા ૪,૭૬૮થી ઘટીને ૧,૩૦૦ થઈ ગઈ.

૧૧. શાળાઓમાં પાટલીઓ પણ નથી

અમદાવાદ મ્યુનિસિપલ કોર્પોરેશન સંચાલિત ૪૬૪ શાળાઓમાં ૧.૬૦ લાખ વિદ્યાર્થીઓ અભ્યાસ કરે છે. તેમને બેસવા માટે ૨૨,૦૦૦ પાટલીની જરૂર છે પણ ૧૫,૦૦૦ પાટલીઓ જ છે. બે વર્ષ અગાઉ તો માત્ર ૫૦૦૦ પાટલીઓ જ હતી. તેથી વિદ્યાર્થીઓએ નીચે બેસીને તથા ખોળામાં સ્લેટ કે નોટબુક રાખીને ભણવું પડે છે. અને બીજી તરફ મહાનગરપાલિકાના સ્કૂલ બોર્ડે ૨૦૧૧-૧૨માં તેના ૪૪૬ કરોડ રૂ.ના બજેટમાંથી રૂ. ૨૫૧ કરોડ જ વાપર્યાં.

આરોગ્યની સ્થિતિ અને વંચિતતા

ગુજરાતમાં એનિમિયાથી પીડાતાં નવજાત શિશુઓની સંખ્યામાં જબરજસ્ત વધારો થયો છે. ૧૯૯૮-૯૯માં તે પ્રમાણ ૭૪.૫ ટકા હતું અને ૨૦૦૫-૦૬માં વધીને તે ૮૦.૧ ટકા થયું હતું. આ બાબતમાં ગુજરાત રાજ્ય આંધ્ર પ્રદેશ, આસામ, ઓરિસ્સા, મેઘાલય, કેરળ અને અરુણાચલ પ્રદેશ કરતાં પણ પાછળ છે. ઉપરાંત, સગર્ભા સ્ત્રીઓની સ્થિતિ એટલી જ ગંભીર છે. ગુજરાતમાં ૧૯૯૮-૯૯માં ૪૭.૪ ટકા સગર્ભા સ્ત્રીઓ એનિમિયાથી પીડાતી હતી અને તેમનું પ્રમાણ ૨૦૦૫-૦૬માં ૬૦.૬ ટકા થયું હતું. આમ પાંદુરોગનું પ્રમાણ ઘટવાને બદલે વધ્યું હતું. આ બાબતમાં ગુજરાત રાજ્ય કર્ણાટક, આંધ્ર પ્રદેશ, મેઘાલય, ઉત્તર પ્રદેશ, પંજાબ અને કેરળ કરતાં ઘણું પાછળ છે. કેરળમાં જોકે, ૩૩.૧ ટકા સગર્ભા સ્ત્રીઓ એનિમિયાથી પીડાતી હતી. જો સગર્ભા સ્ત્રીઓ જ અપર્યાપ્ત પોષણ ધરાવતી તો હોય તેઓ જે બાળકોને જન્મ આપે છે તે અપૂરતા પોષણથી પીડાતાં હોય એ સ્વભાવિક છે.

આરોગ્યની સ્થિતિ ખરાબ છે એનું એક કારણ એ છે કે કેન્દ્ર સરકારની સંકલિત બાળ વિકાસ સેવાઓ (આઈસીડીએસ) યોજનાનો અમલ

ગુજરાતમાં જેટલી સારી રીતે થવો જોઈએ તેટલો સારી રીતે થતો નથી. આ યોજના હેઠળ સમગ્ર ભારતમાં આંગણવાડીઓ ચાલે છે અને ૨૦૦૬-૦૭થી ૨૦૧૦-૧૧ દરમ્યાન તેના અમલ વિશે કેગના અહેવાલમાં જે માહિતી આપવામાં આવી છે તે ચોક્કસવાનરી છે. જે આઠ રાજ્યોમાં ૧ લાખ કરતાં વધારે બાળકો ભારે કુપોષણથી પીડાય છે તેમાં ગુજરાતનો સમાવેશ થાય છે.

નેશનલ ફેમિલી હેલ્થ સર્વે નં.૩નો અહેવાલ તે જણાવે છે કે જે ૧૯ રાજ્યનો સર્વે કરવામાં આવ્યો તેમાં ગુજરાતનો ક્રમ ૧૨મો છે. ઘણો ઊંચો બાળ મૃત્યુ દર ધરાવનારાં રાજ્યોમાં ગુજરાત સ્થાન ધરાવે છે. આ સર્વે એમ કહે છે કે ત્રણ વર્ષથી નીચેની વયનાં ટકા ૪૭ બાળકો તેમનું હોવું જોઈએ તેના કરતાં ઓછું વજન ધરાવે છે. ૧૯૯૨-૯૩ના સર્વે કરતાં પરિસ્થિતિ માત્ર એક ટકા જ સુધરી છે.

વિશ્વ આરોગ્ય સંસ્થા (વર્લ્ડ હેલ્થ ઓર્ગેઈઝેશન) એમ કહે છે કે બે વર્ષથી નીચેનાં બાળકોને સ્વાઈન ફ્લુ થવાની સંભાવના સૌથી વધારે છે. તેમ છતાં ગુજરાતની સરકારી હોસ્પિટલોમાં બાળકો માટે જરૂરી વેન્ટિલેટર નથી અને પોર્ટેબલ એક્સ-રે મશિન પણ નથી. ૨૦૦૯માં સ્વાઈન ફ્લુ દેખાયો પછી વર્ષે તે ફરી દેખાયો. તો આ ચાર વર્ષના ગાળા દરમ્યાન રાજ્ય સરકારે સ્વાઈન ફ્લુ સામે લડવા માટે વધારે સારી તૈયારી કરવી જોઈતી હતી. ગુજરાત સરકારે રાજ્યની વડી અદાલતેને સ્વાઈન ફ્લુની સામે લડવા સરકારની શી તૈયારી છે તેને વિશે જે માહિતી આપી છે તે ખરેખર ચોક્કસવાનરી છે:

૧. બનાસકાંઠા અને ખેડા જિલ્લામાં સરકારી હોસ્પિટલોમાં માત્ર બે-બે આઈસોલેશન વોર્ડ હતા, કે જ્યાં સ્વાઈન ફ્લુના દર્દીને રાખી શકાય. મહેસાણા અને ડાંગમાં ત્રણ ત્રણ વોર્ડ હતા અને આણંદ, પંચમહાલ, પોરબંદર તથા સાબરકાંઠા જિલ્લામાં ચાર વોર્ડ હતા.
૨. બનાસકાંઠા, આણંદ અને ડાંગ જિલ્લામાં પુખ્ત વયના માટે એક-એક વેન્ટિલેટર છે, જ્યારે મહેસાણા અને પોરબંદરમાં બે-બે છે. ખેડામાં પાંચ અને સાબરકાંઠામાં પાંચ વેન્ટિલેટર છે, જ્યારે બાળકો માટેનાં વેન્ટિલેટર બનાસકાંઠા, ખેડા, આણંદ, પંચમહાલ, પોરબંદર જિલ્લામાં છે જ નહીં. માત્ર મહેસાણા અને ડાંગ જિલ્લામાં આવાં બાળકો માટેનાં વેન્ટિલેટર એકેક છે.
૩. પોર્ટેબલ એક્સ-રે મશીનની સગવડ બનાસકાંઠા, આણંદ અને સાબરકાંઠા જિલ્લામાં છે જ નહીં, જ્યારે ખેડા, મહેસાણા અને ડાંગ જિલ્લામાં એકેક મશીન છે.
૪. જે જિલ્લા સ્વાઈન ફ્લુના કેસોના સંદર્ભમાં વધારે મહત્ત્વના છે

ત્યાં પણ પરિસ્થિતિ એવી જ છે. બાળકો માટે એક પણ વેન્ટિલેટર નથી અને માત્ર એક જ પોર્ટેબલ એક્સ-રે મશીન છે. વડોદરા અને સુરતમાં માત્ર બે પોર્ટેબલ એક્સ-રે મશીન છે. સુરતમાં બાળકો માટે બે અને પુખ્ત વયનાઓ માટે ચાર વેન્ટિલેટર છે. બીજી તરફ ગાંધીનગરમાં ૧૨ આઈસોલેશન વોર્ડ છે અને સુરતમાં ૧૫ છે. ગાંધીનગર અને સુરતની વસ્તીની તુલના કરીએ તો સુરતમાં કેટલાં વેન્ટિલેટર જોઈએ એ સહેજે કલ્પી શકાય તેમ છે.

અખબારી અહેવાલો એમ જણાવતા રહ્યા હતા કે ખાનગી હોસ્પિટલો સ્વાઈન ફ્લુના દર્દીઓને દાખલ કરવા માટે તૈયાર નહોતી. કારણકે તેમને ત્યાં સ્વાઈન ફ્લુની સારવાર માટે જરૂરી સગવડો નહોતી એવું તેમના મેનેજમેન્ટનું કહેવું હતું. આથી નાદૂટકે સ્વાઈન ફ્લુના દર્દીઓને તો સરકારી હોસ્પિટલોમાં આવવું પડે. જો સરકારી હોસ્પિટલોમાં પણ સ્વાઈન ફ્લુની સારવાર માટે જરૂરી સવલતો ના હોય તો દર્દીએ શું કરવાનું ?

રાજ્યની વડી અદાલતમાં ગુજરાત રાજ્ય સરકારે જે માહિતી સુપરત કરી છે તે જોતાં આરોગ્ય સેવાઓની સ્થિતિનો સહેજે ખ્યાલ આવી જાય તેમ છે. આણંદ, ભરૂચ, જૂનાગઢ અને તાપી જિલ્લામાં આવેલી સરકારી હોસ્પિટલોમાં એક ફિઝિશિયન છે. વળી, તાપી, આણંદ અને ભરૂચ જિલ્લામાં સરકારી હોસ્પિટલોમાં બાળકોના ડોક્ટર પણ નથી. જૂનાગઢ, બનાસકાંઠા, ડાંગ, પોરબંદર, નવસારી અને સુરેન્દ્રનગર જિલ્લામાં માત્ર એક જ બાળચિકિત્સક છે. ડાંગ અને પોરબંદરમાં એકેક નર્સ છે. બનાસકાંઠામાં ૮ અને જૂનાગઢમાં ૭ નર્સ છે. તાપી જિલ્લામાં ૫૭ નર્સ છે, પણ ડોક્ટર એકેય નથી. ગુજરાત સરકારે જેમ શિક્ષકો વિનાની શાળાઓ અને કોલેજોનું નિર્માણ કર્યું છે, એમ ડોક્ટરો વિનાની હોસ્પિટલોનું પણ નિર્માણ કર્યું છે.

ગુજરાત સરકાર તેના અંદાજપત્રમાં આરોગ્ય ક્ષેત્રે અને પરિવાર કલ્યાણ ક્ષેત્રે ખર્ચ કરે છે. જ્યારે ગુજરાતમાં આરોગ્યની ખાસ કરીને મહિલાઓ તથા બાળકોનાં પોષણની સ્થિતિ ઘણી ખરાબ છે ત્યારે રાજ્ય સરકાર આરોગ્ય વિશે કેવી રીતે કેટલું ખર્ચ કરે છે તે તપાસવાનું મહત્ત્વનું બની જાય છે. આ અંગેની કેટલીક વિગતો નીચે મુજબ છે:

૧. આરોગ્ય અને પરિવાર કલ્યાણ પાછળ રાજ્ય સરકારે ૨૦૦૯-૧૦માં ૨૮૦ કરોડ રૂ.નું ખર્ચ કર્યું છે. હવે સરકારે ૨૦૧૩-૧૪માં રૂ. ૧૭૫૬ કરોડના ખર્ચનો અંદાજ મૂક્યો છે. આમ પાંચ વર્ષમાં લગભગ સાડા પાંચ ગણો વધારો થયો છે. આ ઘણો

મોટો કહેવાય. ૨૦૧૨-૧૩માં આરોગ્ય અને પરિવાર કલ્યાણ માટે રૂા. ૧૨૬૨ કરોડનાં ખર્ચનો સુધારેલો અંદાજ મૂકાયો છે. આમ, તેમાં ગયા વર્ષ કરતાં ૪૦ ટકાનો વધારો કરવામાં આવ્યો છે. સરકાર લોકોનું આરોગ્ય સુધારવા મક્કમ થઈ હોય એમ આના પરથી લાગે છે.

૨. બીજી તરફ, સમાજ કલ્યાણ અને પોષણ એવા શીર્ષક હેઠળ પણ રાજ્ય સરકાર આરોગ્ય સુધારવા માટે ખર્ચ કરે છે. ૨૦૦૯-૧૦માં એ ખર્ચ રૂ. ૧૧૬ કરોડ હતું. પણ ૨૦૧૩-૧૪માં તે ૨૧૦ કરોડ રૂ.નું થશે એવો અંદાજ મુકાયો છે. આમ, તેમાં લગભગ ૬૦ ટકાનો વધારો થયો કહેવાય. જો કે, ૨૦૧૨-૧૩માં સુધારેલા અંદાજ મુજબ એ ખર્ચ રૂ. ૫૬૪ કરોડ થવાનું છે. એ દૃષ્ટિએ તો આ ખર્ચ અડધા કરતાં પણ ઓછું થઈ ગયું. એનો અર્થ એ છે કે ઉપર જે વધારો દેખાય છે તેમાંનો ઘણો બધો વધારો આ ઘટાડામાંથી સરભર થાય છે.
૩. ગુજરાતમાં પ્રાથમિક આરોગ્ય કેન્દ્રોની સંખ્યા ૨૦૦૫-૦૬માં ૧૦૭૨ હતી અને તે ૨૦૧૧-૧૨માં વધીને ૧૧૫૮ થઈ હતી. આમ, તેમાં સાત વર્ષે ૮૬નો વધારો થયો. દર વર્ષે રાજ્યમાં આશરે ૧૦ લાખની વસ્તી વધે છે. ૨૦૦૫-૦૬માં લગભગ ૫.૫ કરોડની વસ્તી હતી અને ત્યારે ૫૧,૩૦૦ની વસ્તી દીઠ એક પ્રાથમિક આરોગ્ય કેન્દ્ર હતું. હવે ૨૦૧૧-૧૨માં છ કરોડની વસ્તી થઈ ત્યારે ૫૬,૧૦૦ની વસ્તી દીઠ એક પ્રાથમિક આરોગ્ય કેન્દ્ર થયું એમ કહેવાય. આમ, પરિસ્થિતિ સુધરી નહિ પણ બગડી કહેવાય.
૪. રાજ્યમાં સામુદાયિક આરોગ્ય કેન્દ્રોની સંખ્યા ૨૦૦૫-૦૬માં ૨૭૩ હતી અને તે વધીને ૨૦૧૧-૧૨માં ૩૧૮ થઈ. આમ, લગભગ ૨.૦૨ લાખની વસ્તીએ એક સામુદાયિક આરોગ્ય કેન્દ્ર હતું અને તે હવે ૨.૦૪ લાખની વસ્તીએ એક થયું. આ રીતે પરિસ્થિતિ બગડી કહેવાય. વળી, પેટા કેન્દ્રોની સંખ્યા ૭૨૭૪ જ હતી અને તે એટલી જ છે, એમાં કોઈ વધારો થયો નથી. આમ, અગાઉ ૭૫૬૧ની વસ્તીએ એક પેટા કેન્દ્ર હતું અને તે હવે તે ૮૬૩૫ની વસ્તી દીઠ એક પેટા કેન્દ્ર થયું છે. આમ એ રીતે પણ પરિસ્થિતિ વણસી કહેવાય.
૫. બાળકોનાં પોષણ માટે એક અત્યંત અગત્યનો કાર્યક્રમ મધ્યાલ્ન ભોજન યોજના છે. આ યોજના માટે ૨૦૧૧-૧૨માં રૂ. ૫૨૮.૫૩ કરોડના ખર્ચની જોગવાઈ થઈ હતી અને ખર્ચ રૂ. ૪૭૨.૫૫ કરોડ થયો હતો. આમ અંદાજ કરતાં આશરે રૂા. ૫૬ કરોડ જેટલો ખર્ચ ઓછો થયો. ૨૦૧૨-૧૩માં રૂ. ૬૩૫.૦ કરોડના ખર્ચનો અંદાજ મધ્યાલ્ન ભોજન યોજના માટે મૂકાયો

હતો. પણ વર્ષના પ્રથમ નવ માસમાં માત્ર રૂ. ૩૬૮.૫૦ કરોડનો જ ખર્ચ થયો હતો. વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા વધી હોય તેમ છતાં ખર્ચ ઘટે એ કેવું?

૬. ૨૦૧૧-૧૨માં સરકારી હોસ્પિટલોમાં અને આરોગ્ય કેન્દ્રમાં ૩.૦૮ કરોડ દર્દીઓને બહારના દર્દીઓ તરીકે સારવાર લીધી હતી. આમ, રાજ્યની ૫૦ ટકા પ્રજા સરકારી આરોગ્ય સેવાનો લાભ લે છે એમ કહેવાય. રાજ્યમાં જો બધા લોકો એક વર્ષમાં બીમાર પડતા નથી પડતાં એમ માનીએ તો બીમાર પડનારા લોકોમાંથી ખૂબ મોટા પ્રમાણમાં લોકો સરકારી આરોગ્ય સેવાઓનો લાભ લે છે એમ કહેવાય. ત્યારે એ સેવાઓની ગુણવત્તા સુધરે એ જરૂરી છે.
૭. ગુજરાતમાં કુલ ૫૦,૨૨૬ આંગણવાડી કેન્દ્રો છે. નવેમ્બર-૨૦૧૨ સુધીમાં ૪૪.૫૦ લાખ લાભાર્થીઓને આ કેન્દ્રો દ્વારા આવરી લેવાનો લક્ષ્યાંક હતો પણ ૮૧ ટકા સિદ્ધિ સાથે ૪૦.૭૬ લાખ લોકોને આવરી લેવાયા હતા.

ઉપરોક્ત હકીકતો પરથી એમ કહી શકાય કે ખર્ચને લાગેવળગે છે ત્યાં સુધી રાજ્ય સરકાર આરોગ્ય માટે ખર્ચ વધારી રહી છે પણ ગ્રામ વિસ્તારો માટે એ ખર્ચ જેટલું વધવું જોઈએ તેટલું વધતું નથી.

પછાત વિસ્તારોનો વિકાસ

ગુજરાત ઔદ્યોગિક વિકસિત રાજ્ય મનાય છે, પણ વિકાસની દૃષ્ટિએ ગુજરાતના ઘણા વિસ્તારો ખૂબ જ પછાત છે અને તેમના પ્રત્યે વિશેષ ધ્યાન આપવાની જરૂર છે. સામાન્ય રીતે ઘણા લાંબા સમય સુધી ગુજરાતનો વિકાસ મહેસાણા-વાપીની આશરે ૪૦૦ કિ.મી લાંબી પટ્ટી પૂરતો મર્યાદિત રહ્યો કે જેને સુવર્ણ પટ્ટી (ગોલ્ડન કોરિડોર) તરીકે ઓળખવામાં આવતી રહી. હવે આ વિકાસ ગુજરાતની આશરે ૧૬૦૦ કિ.મી લાંબી દરિયાઈ પટ્ટી તરફ જઈ રહ્યો હોય એમ દેખાય છે. એને રૂપેરી પટ્ટી (સિલ્વર કોરિડોર) તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

પ્રશ્ન એ છે કે ગુજરાતના જે પછાત વિસ્તારો છે તેમના સુધી વિકાસને પહોંચાડવા માટે ગુજરાત સરકારે છેલ્લાં ૧૦ વર્ષના ગાળા દરમિયાન શું કર્યું. ૧૯૮૩માં માધવસિંહ સોલંકીની સરકારે રિઝર્વ બેંકના ભૂતપૂર્વ ગવર્નર આઈ. જી. પટેલના અધ્યક્ષપદે રાજ્યના પછાત તાલુકા ઓળખી કાઢવા માટે એક સમિતિની નિમણૂક કરી હતી. તેમણે રાજ્યના તે સમયના ૫૬ તાલુકાને પછાત તાલુકા ગણાવ્યા હતા. ૨૦૦૫ પછી રાજ્ય સરકારે વી. આર. એસ. કૌલગીના

અધ્યક્ષપદે પછાત તાલુકા ઓળખી કાઢવા માટે વધુ એક સમિતિ નીમી. તેણે પેલા ૫૬ તાલુકાના પછાત વિસ્તારોને ફરી પછાત ગણાવ્યા. એનો અર્થ એ થયો કે કહેવાતો વિકાસ એ પછાત વિસ્તારો સુધી પહોંચ્યો જ નથી.

પછાત વિસ્તારોમાં રાજ્યના તમામ આદિવાસી વિસ્તારોનો સમાવેશ થાય છે. ગુજરાતમાં ૧૬ ટકા આદિવાસી વસ્તી છે. અને એમના વિકાસ માટે રાજ્ય સરકારે પૂરતું ધ્યાન આપ્યું નથી, એનું એક અગત્યનું ઉદાહરણ પછાત પ્રદેશ અનુદાન ભંડોળ (બેકવર્ડ રિજિયન ગ્રાન્ટ-ફંડ બીઆઈરજીએફ) નામની કેન્દ્ર સરકારની યોજના અને તેનું ગુજરાતમાં થઈ રહેલું અધકચરું પાલન છે. આ યોજના કેન્દ્ર સરકારે દેશમાં પછાત આદિવાસી વિસ્તારોના વિકાસ માટે અમલમાં મૂકી છે. તેમાં ગુજરાતના છ આદિવાસી જિલ્લા પંચમહાલ, નર્મદા, દાહોદ, સાબરકાંઠા, બનાસકાંઠા અને ડાંગનો સમાવેશ કરાયો છે. કેન્દ્ર સરકાર આ યોજના માટે જે ગ્રાન્ટ આપે છે તે પણ ગુજરાત સરકારે પૂરતી વાપરી નથી.

૨૦૦૮-૧૦માં બીઆરજીએફ હેઠળ કેન્દ્ર સરકારે રૂ. ૮૧.૧૭ કરોડનું અનુદાન ગુજરાત સરકારને આપ્યું હતું. પણ તેમાંથી રૂ. ૮૩.૦૧ કરોડ એટલે કે ૮૧.૦૭ ટકા રકમ જ વાપરવામાં આવી હતી. એ જ રીતે, ૨૦૧૦-૧૧માં કેન્દ્ર સરકારે આ યોજનાના અમલ માટે ગુજરાત સરકારને રૂ. ૧૦૧.૩૧ કરોડની ગ્રાન્ટ આપી હતી. પણ સરકારે રૂ. ૪૦.૪૦ કરોડનો જ તેમાંથી ખર્ચ કર્યો હતો, એટલે કે રાજ્ય સરકારે મળેલી ગ્રાન્ટમાંથી માત્ર ૩૯.૮૮ ટકાનો જ ખર્ચ કર્યો. આનો સ્પષ્ટ અર્થ એ છે કે રાજ્ય સરકાર આદિવાસી વિસ્તારોનાં વિકાસ માટે ગંભીરતાથી પ્રયત્ન કરતી નથી.

જિલ્લાવાર પરિસ્થિતિ તો અત્યંત આઘાતજનક જણાય છે. ૨૦૦૮-૧૦માં સાબરકાંઠા અને ડાંગ એ બે જિલ્લામાં એ જિલ્લાને બીઆરજીએફ હેઠળ ફાળવવામાં આવેલી ગ્રાન્ટ સોએ સો ટકા વપરાઈ હતી. જ્યારે બાકીના ચાર જિલ્લામાં પલ્લી ૮૫ ટકા જેટલી જ વપરાઈ હતી. સૌથી ઓછી દાહોદમાં ૫૯.૧૫ ટકા ગ્રાન્ટનો જ ઉપયોગ થયો હતો.

૨૦૧૦-૧૧માં તો પરિસ્થિતિ ભારે વણસી. આ વર્ષે તો કેન્દ્ર સરકાર તરફથી મળેલી ગ્રાન્ટનો વપરાશ જુદા જુદા છ જિલ્લામાં ૧૫થી ૬૮ ટકા જેટલો જ થયો છે. સૌથી ઓછો દાહોદ જિલ્લામાં માત્ર ૧૪.૬૫ ટકા જેટલો જ ગ્રાન્ટનો વપરાશ થયો છે. દાહોદ જિલ્લા માટે કેન્દ્ર સરકારે આ વર્ષે રૂ. ૧૨.૮૦ કરોડ ફાળવ્યા હતા પણ રાજ્ય સરકારે

તેમાંથી માત્ર ૧.૮૮ કરોડનો રૂ.નો જ ખર્ચ કર્યો !

બીઆરજીએફ યોજના હેઠળ દેશમાં ૨૫૦ પછાત જિલ્લાને વિકસાવવા માટે રાજ્યોને ગ્રાન્ટ આપવામાં આવે છે. તેમાં ગુજરાતના છ જિલ્લા છે. દરેક જિલ્લાને ઓછામાં ઓછી રૂા. ૧૦ કરોડની ગ્રાન્ટ દર વર્ષે આપવી એવું તેનું ધોરણ છે. એટલે છ જિલ્લા પ્રમાણે રૂ. ૬૦ કરોડને બદલે કેન્દ્ર સરકારે ૨૦૦૯-૧૦માં રૂા. ૯૧ કરોડ અને ૨૦૧૦-૧૧માં રૂા. ૧૦૧ કરોડ આપ્યા. તેમ છતાં સરકાર પછાત આદિવાસી વિસ્તારોના વિકાસ માટે એ નાણાં વાપરી શકી નહીં.

અનુસૂચિત જાતિઓનો વિકાસ

અનુસૂચિત જાતિઓની વસ્તી ગુજરાતમાં સાત ટકાથી વધારે છે. તેમના વિકાસ માટે રાજ્યે ગંભીરતાપૂર્વક ધ્યાન આપવું જોઈએ. તેમના સામાજિક, આર્થિક અને રાજકીય કલ્યાણ માટે રાજ્ય પ્રયત્નો કરે છે એ તેની બંધારણીય ફરજ છે. ગુજરાત સરકારે અનુસૂચિત જાતિઓના કલ્યાણ માટેની યોજનાઓનો અમલ કેવી રીતે કર્યો છે તેના ઉપરથી એ બાબતે તે ગંભીર છે કે કેમ તેનો ખ્યાલ આવે છે.

ગુજરાતની ૨૦૦૭-૧૨ની અગિયારમી પંચવર્ષીય યોજનામાં અનુસૂચિત જાતિઓના વિકાસ માટેની યોજનાઓમાં ખર્ચનો જે અંદાજ મૂકવામાં આવ્યો હતો તેના કરતાં ઘણો જ ઓછો ખર્ચ કરવામાં આવ્યો છે. જેમ કે શિક્ષણ ક્ષેત્રે અનુસૂચિત જાતિઓમાં બાળકો અને વિદ્યાર્થીઓના વિકાસ માટે કુલ ૨૮ યોજનાઓ અમલમાં મૂકવામાં આવી છે. તેમાંથી ૧૮ જેટલી યોજનાઓમાં અંદાજ કરતાં ઓછો ખર્ચ કરવામાં આવ્યો છે. કુલ રૂ. ૫૫૭ કરોડનો ખર્ચનો અંદાજ મૂકાયો હતો. જો ભાવવધારાને ધ્યાનમાં લઈએ તો અંદાજ કરતાં ઘણો વધારે ખર્ચ કરવો જોઈતો હતો.

એ જ રીતે અનુસૂચિત જાતિઓના આર્થિક વિકાસ માટે રાજ્ય સરકાર દ્વારા કુલ ૧૦ યોજનાઓનો અમલ થઈ રહ્યો છે. તેમાં જ્યારે અગિયારમી પંચવર્ષીય યોજના ઘડવામાં આવી ત્યારે ૧૪૦ કરોડ ખર્ચનો અંદાજ મૂકવામાં આવ્યો હતો. પણ રાજ્ય સરકારે માત્ર રૂ. ૭૮ કરોડનો જ ખર્ચ કર્યો છે. ઉપરાંત, ગુજરાત અનુસૂચિત જાતિ આર્થિક વિકાસ નિગમ માટે રૂ. ૫૮.૬૦ કરોડના ખર્ચનો અંદાજ મૂકાયો હતો પણ ખર્ચ માત્ર રૂ. ૧૭.૮૮ કરોડનો જ થયો હતો. ગુજરાત સફાઈ કામદાર વિકાસ બોર્ડ માટે ૨૦૧૨-૧૩ના વર્ષ માટે કોઈ જ નવી યોજના વિચારવામાં આવી જ ન હતી અને તેને માટે બજેટમાં કોઈ જોગવાઈ કરવામાં આવી ન હતી. વળી, ઉત્પાદન કેન્દ્રો માટે રૂ. ૧

કરોડના ખર્ચનો અંદાજ મૂકવામાં આવ્યો હતો પણ માત્ર રૂ. ૪૩ લાખનો જ ખર્ચ થયો હતો. આ જ પ્રમાણે આરોગ્ય, ગૃહનિર્માણ અને અન્ય યોજનાઓ માટે રૂ. ૨૫૦ કરોડના ખર્ચનો અંદાજ મૂકાયો હતો પણ હકીકતમાં રૂ. ૨૨૯ કરોડનો ખર્ચ થયો છે. જેમ કે, મફત તબીબી સહાય પેટે રૂ. ૮ કરોડના ખર્ચનો અંદાજ મૂકાયો હતો અને પણ ખર્ચ માત્ર રૂ. ૨.૬૮ કરોડનો થયો છે. કુંવરબાઈના મામેરાની યોજના માટે રૂ. ૪૦ કરોડની જોગવાઈ કરાઈ હતી પણ ખર્ચ તો માત્ર રૂ. ૮.૧૦ કરોડનો જ થયો હતો. એ જ રીતે શહેરી વિસ્તારોમાં આવાસ માટે નાણાકીય સહાય પેટે રૂ. ૬ કરોડના ખર્ચનો અંદાજ મૂકાયો હતો. પણ હકીકતમાં રૂ. ૧ કરોડ કરતાં ઓછી રકમ ખર્ચાઈ હતી. ભીમાબાઈ આંબેડકર બાલવાડી યોજના માટે રૂ. ૧૫ કરોડનો ખર્ચ અંદાજાયો હતો પણ માત્ર ૪ કરોડ રૂ.નો ખર્ચ થયો હતો.

અનુસૂચિત જાતિઓના વિકાસ માટે વહીવટ અને નિર્દેશન શીર્ષક હેઠળ પણ ખર્ચ કરવામાં આવે છે. તેમાં પણ ૮ શીર્ષક હેઠળ ખર્ચ કરાય છે. તેમાં મુખ્યત્વે કર્મચારીઓની ભરતી વગેરેનો સમાવેશ થાય છે, અને તેમાં અંદાજ કરતાં લગભગ રૂ. ૧૧ કરોડનો ઓછો ખર્ચ થયો છે.

અનુસૂચિત જાતિઓના એકંદરે કલ્યાણ માટે ગરીબલક્ષી કાર્યક્રમ હેઠળ બીજી ચાર યોજનાઓ માટે ખર્ચ થાય છે. તેમાં પરીક્ષિતલાલ મજમુદાર પૂર્વ એસએસસી શિષ્યવૃત્તિ, સુબેદાર રામજી આંબેડકર હોસ્ટેલ, નાના વ્યવસાયીઓને ધંધાનું સ્થળ ખરીદવા સહાય અને મફત તબીબી સહાયનો સમાવેશ થાય છે. આ ચારેય કાર્યક્રમો અગિયારમી પંચવર્ષીય યોજનામાં કુલ ૪૮ કરોડ રૂ.ના ખર્ચની જોગવાઈ કરાઈ હતી પરંતુ તેમાં રૂ. ૧૧.૨૦ કરોડનું જ ખર્ચ થયું હતું. વળી, સફાઈ કામદારો માટે પુનર્સ્થાપન યોજના માટે રૂ. ૧૬૦.૩૦ કરોડનો ખર્ચ અંદાજાયો હતો, પણ રૂ. ૧૦૨.૦૫ કરોડનો જ ખર્ચ થયો હતો. આ રીતે જોતાં, ૨૦૦૭-૧૨ની ૧૧મી પંચવર્ષીય યોજનામાં અનુસૂચિત જાતિઓના વિકાસ માટે કુલ રૂ. ૧૨૦૦.૩૭ કરોડના ખર્ચનો અંદાજ મૂકાયો હતો. પણ તેની સામે રૂ. ૧૦૨૬.૭૭ કરોડનો ખર્ચ જ થયો હતો. જ્યારે યોજના બની ત્યારે ૨૦૦૬-૦૭ના ભાવોને ધ્યાનમાં લેવાયા હતા. જો એ પછીના ભાવવધારો અને વસ્તી વધારો ધ્યાનમાં લેવાયા તો અંદાજ કરતાં ઘણું જ વધારે ખર્ચ થવું જોઈએ પણ હકીકતમાં લગભગ રૂ. ૧૭૫ કરોડનું ખર્ચ ઓછું થયું છે.

ઉપરાંત, બીજી તરફ એક બાબત નોંધનીય છે. જિલ્લા પંચાયત, તાલુકા પંચાયત અને ગ્રામ પંચાયત કક્ષાએ અનુસૂચિત જાતિઓ સહિતના

નબળા વર્ગોના કલ્યાણ માટે સામાજિક ન્યાય સમિતિઓની રચના ગુજરાત પંચાયત ધારા-૧૯૮૩ અનુસાર ફરજિયાત છે. આ સમિતિઓને રાજ્ય સરકારે બિન-શરતી અનુદાન આપવું જોઈએ એવી ભલામણનો રાજ્ય સરકારે અમલ કર્યો જ નથી અને તેથી આ સમિતિઓ લગભગ શોભાના ગાંઠિયા જેવી બની રહી છે. અનેક ગ્રામ પંચાયતોમાં તો સામાજિક ન્યાય સમિતિઓની રચના કરવામાં જ આવી નથી.

સામાજિક રક્ષણની યોજનાઓનો અમલ

કેન્દ્ર સરકારની બે મહત્વની સામાજિક સલામતીની યોજનાઓનો અમલ ગુજરાતમાં કેવી રીતે થાય છે એ જાણવા જેવું છે. ગરીબ વૃદ્ધોને પેન્શન આપવા માટેની અને ગરીબ સગર્ભા સ્ત્રીઓને સહાય પૂરી પાડવા માટેની યોજનાઓમાં ગુજરાત કેટલું પાછળ છે તે અહીં આપેલી વિગતો ઉપરથી સમજી શકાય એમ છે.

૧. રાષ્ટ્રીય વૃદ્ધાવસ્થા પેન્શન યોજના

દેશમાં નિરાધાર વૃદ્ધોની પાયાની જરૂરિયાત માટે રાષ્ટ્રીય વૃદ્ધાવસ્થા પેન્શન યોજના સૌથી પ્રથમ અને અત્યાર સુધીની સૌથી મહત્વની રાષ્ટ્રીય સ્તરની યોજના છે. બીજા દૃષ્ટિકોણથી જોઈએ તો તે મર્યાદિતપણે પણ એકમાત્ર એવી રાષ્ટ્રીય યોજના છે કે જે અસંગઠિત ક્ષેત્રના કામદારોને માટે પેન્શનની જોગવાઈ કરે છે. ૧૯૮૫માં આ યોજનાનો આરંભ થયો હતો. એ વખતે દર મહિને પેન્શનરને દર મહિને રૂ. ૭૫નું પેન્શન આપવાનું નક્કી થયું હતું. અત્યારે દરેક પેન્શનરને મહિને રૂ. ૪૦૦નું પેન્શન મળે છે. તેમાં રૂ. ૨૦૦ કેન્દ્ર સરકાર આપે છે અને રૂ. ૨૦૦ ગુજરાત સરકાર આપે છે.

૧૯૮૮માં રાષ્ટ્રીય વૃદ્ધાવસ્થા પેન્શન યોજના હેઠળ ૧૯૮૩-૮૪ના ગરીબીના અંદાજોના આધારે આંકડાકીય મર્યાદા નક્કી કરવામાં આવી હતી. ગુજરાતમાં ૨૦૦૩-૦૪માં ૨,૨૧,૬૦૦ને આ યોજના હેઠળ આવરી લેવા એવો આંકડો કેન્દ્ર સરકાર દ્વારા નક્કી કરાયો હતો. પરંતુ માત્ર ૧૬૭૩ જણાને જ રાષ્ટ્રીય વૃદ્ધાવસ્થા પેન્શન યોજનાનો લાભ મળ્યો હતો. આમ માત્ર પોણા ટકાને જ આ યોજનાનો લાભ ગુજરાત સરકારે આપ્યો હતો.

આ યોજના માટે લાયકાતનાં ૩ ધોરણો નક્કી કરાયાં હતાં: ૧. ગરીબીની રેખા નીચે જીવનારા (બીપીએલ). (૨) નિરાધારપણું. (૩) ૬૫ વર્ષથી વધુ વય. આમ ખૂબ જ ગરીબ લોકોને પેન્શન મળે છે અને તે આપવામાં ગુજરાત સરકાર ૨૦૦૩-૦૪માં નિષ્ફળ ગઈ હતી. પછી પણ આ સિલસલો ચાલુ જ રહ્યો હતો. ૨૦૦૬-૦૭માં

૩.૨૮ લાખ લોકોને આ યોજનાનો લાભ મળવો જોઈએ પણ ગુજરાત સરકારે માત્ર ૪૦,૧૧૭ વૃદ્ધોને જ પેન્શન આપ્યું હતું. એટલે કે માત્ર ૧૨.૨ ટકા લોકોને જ આ યોજનાનો લાભ મળ્યો હતો.

આ સંદર્ભમાં નીચેના મુદ્દાઓ અગત્યના છે:

૧. સર્વોચ્ચ અદાલતે તા. ૨૮-૧૧-૨૦૦૧ના રોજ તમામ રાજ્ય સરકારોને રાષ્ટ્રીય વૃદ્ધાવસ્થા પેન્શન યોજનાઓના અમલ માટે તા. ૧-૧-૨૦૦૨ સુધીમાં લાભાર્થીઓની ઓળખ કરવાનું કહ્યું હતું. તેમ છતાં ગુજરાત સરકારે આટલી ઓછી સંખ્યામાં લાભાર્થીઓને ઓળખી કાઢ્યા હતા.
૨. સર્વોચ્ચ અદાલતે નીમેલ કમિશનરોએ ઓગસ્ટ-૨૦૦૪માં જે પાંચમો અહેવાલ અદાલતને સુપરત કર્યો તેમાં આ યોજનાના અમલ અંગેની ૧૮ રાજ્યોની વિગતો આપવામાં આવી. તેમાં જણાવાયા મુજબ ગુજરાત આ બાબતમાં ૧૭મા ક્રમે છે. માત્ર આસામ જ આ યોજનાના અમલની બાબતમાં ગુજરાત કરતાં પાછળ છે.
૩. સર્વોચ્ચ અદાલતે નીમેલા કમિશનરોએ સર્વોચ્ચ અદાલતે જે સાતમો અહેવાલ સુપરત કર્યો છે તેમાં અપાયેલી વિગતો મુજબ ૨૦૦૬-૦૭માં આ યોજનાના અમલની બાબતમાં તમામ રાજ્યોમાં સૌથી છેલ્લે છે. આ અહેવાલ એમ કહે છે કે જો ૩૬ ટકા જેટલું ગરીબીનું પ્રમાણ ગણવામાં આવે તો ગુજરાતમાં માત્ર ૩.૧ ટકા ગરીબ અને નિરાધાર વૃદ્ધોને આ યોજના હેઠળ પેન્શન મળ્યું છે. દેશનાં તમામ રાજ્યોમાં આ પ્રમાણ ૨૦થી ૧૦૦ ટકાની વચ્ચે રહ્યું છે.

૨. રાષ્ટ્રીય માતૃત્વ લાભ યોજના અને જનની સુરક્ષા યોજના

રાષ્ટ્રીય માતૃત્વ લાભ યોજના ૧૯૮૫માં રાષ્ટ્રીય સામાજિક સહાય કાર્યક્રમના ભાગરૂપે શરૂ કરવામાં આવી. આ યોજના અન્વયે બીપીએલ પરિવારોની સગર્ભા સ્ત્રીઓને ઉચ્ચક રૂ. ૫૦૦ની સહાય પ્રસૂતિના ૮થી ૧૨ સપ્તાહ અગાઉ બે બાળકોના જીવંત જન્મે આપવામાં આવે છે. આ યોજના સંપૂર્ણપણે કેન્દ્ર પૂરસ્કૃત યોજના છે. એટલે કે તેનું બધું ખર્ચ કેન્દ્ર સરકાર ભોગવે છે. આ યોજનામાં સુધારા કરવામાં આવ્યા અને તા. ૧૨-૪-૨૦૦૫થી તેને જનની સુરક્ષા યોજના નામ આપવામાં આવ્યું. તેનો હેતુ માતૃત્વ મૃત્યુ દર અને બાળ મૃત્યુ દર ઘટાડવાનો છે તે માટે પ્રસૂતિ દવાખાનાંઓમાં થાય તે માટે પ્રયાસ કરાય છે. સર્વોચ્ચ અદાલત દ્વારા નીમાયેલા કમિશનરોના અહેવાલો બાદ ભારત સરકારે નીચે મુજબ નિર્ણયો કર્યા હતા:

જુઓ પૃષ્ઠ ૨૮

માનવ વિકાસ અહેવાલ - ૨૦૧૩

પ્રસ્તાવના

સંયુક્ત રાષ્ટ્ર વિકાસ કાર્યક્રમ દ્વારા માનવ વિકાસ અહેવાલ ૧૯૯૦થી પ્રકાશિત કરવામાં આવે છે. ૧૯૪૫ પછી ખાસ કરીને નવા સ્વતંત્ર થયેલા દેશોમાં વિકાસ એક નવો મંત્ર બની ગયો. આ દેશોમાં આર્થિક વિકાસ તો થયો પરંતુ અન્ન, વસ્ત્ર, આવાસ, શિક્ષણ અને આરોગ્ય જેવી પાયાની સવલતો બહુમતી પ્રજાને મળવામાં ઊણપ રહી ગઈ. ભારતમાં ૧૯૫૦-૮૦ દરમ્યાન આર્થિક વૃદ્ધિનો દર સરેરાશ ૩.૩ ટકા રહ્યો હતો. ૧૯૮૦-૨૦૦૦ના ગાળા દરમ્યાન ભારતનો સરેરાશ આર્થિક વૃદ્ધિ દર ૫.૫ ટકા રહ્યો હતો, જ્યારે ૨૦૦૦-૧૦ દરમ્યાન આર્થિક વૃદ્ધિનો દર સરેરાશ ૭.૫ ટકાની આસપાસ રહ્યો છે. આમ, આર્થિક વૃદ્ધિનો દર બમણા કરતાં પણ વધારે થયો. તેમ છતાં ગરીબી અને બેકારીમાં પણ નિરપેક્ષપણે વધારો થયો છે. લગભગ આ જ પ્રકારની પરિસ્થિતિ એશિયા, આફ્રિકા અને લેટિન અમેરિકાના દેશોમાં ઊભી થઈ છે. તેથી માનવ વિકાસનો ખ્યાલ વિકાસના પરંપરાગત ખ્યાલના વિકલ્પે ઊભો થયો. સંયુક્ત રાષ્ટ્ર વિકાસ કાર્યક્રમ દ્વારા તેથી ૧૯૯૦થી આ અહેવાલ પ્રકાશિત કરવામાં આવે છે. માનવ વિકાસ અહેવાલ - ૨૦૧૩ તાજેતરમાં પ્રકાશિત થયો છે. તેમાં

માનવ વિકાસ આંકની વિગતો અને તેને આધારે ૧૮૭ દેશોનું ક્રમાંકન આપાયું છે. ઉપરાંત, અસમાનતા- આધારિત માનવ વિકાસ આંક ૧૩૨ દેશો માટે અને સ્ત્રી-પુરુષ અસમાનતા આંક ૧૪૭ દેશો માટે આપાયો છે. વળી, બહુ-આયામી ગરીબી આંક ૧૦૪ દેશો માટે આપાયો છે. જો કે, અગાઉના અહેવાલોના સંદર્ભમાં માનવ વિકાસ આંક અને દેશોના ક્રમાંકની તુલના કરવાનું મુશ્કેલ છે અને ગેરમાર્ગે દોરનારું છે કારણ કે તેને માટેની માહિતી અને પદ્ધતિ બદલાઈ ગયાં છે.

ઉપરોક્ત બાબતને ધ્યાનમાં લઈને ભારતમાં માનવ વિકાસના મુદ્દે શી સ્થિતિ છે તેની વિગતો કોઠા નં. ૧ આપવામાં આવી છે. ભારત મધ્યમ માનવ વિકાસ ધરાવે છે કારણ કે ભારતનો માનવ વિકાસ આંક ૦.૫૫૪ છે. ૧૮૭ દેશોમાં આ દૃષ્ટિએ ભારતનો ક્રમ ૧૩૬મો છે. જો કે, ૧૯૯૦થી ૨૦૧૨ દરમ્યાન ભારતનો માનવ વિકાસ આંક ઊંચો જતો ગયો છે એ કોઠા પરથી જોઈ શકાય છે. આ વિગત એમ દર્શાવે છે, કે માનવ વિકાસ આંકમાં ૩૧ ટકાનો વધારો થયો છે. ૨૦૧૧માં ભારતનો ક્રમ ૧૩૪મો હતો.

કોઠા નં. ૧: ભારતમાં માનવ વિકાસ

વર્ષ	આયુષ્ય (વર્ષ)	શાળેય શિક્ષણનાં અપેક્ષિત વર્ષો	શાળેય શિક્ષણનાં સરેરાશ વર્ષો	માથાદીઠ આવક (૨૦૦૫-પીપીપી ડોલર)	માનવ વિકાસ આંક
૧૯૮૦	૫૫.૩	૬.૩	૧.૯	૮૮૦	૦.૩૪૫
૧૯૮૫	૫૭.૦	૭.૧	૨.૪	૧,૦૦૭	૦.૩૭૯
૧૯૯૦	૫૮.૩	૭.૪	૩.૦	૧,૧૯૧	૦.૪૧૦
૧૯૯૫	૫૯.૮	૮.૨	૩.૩	૧,૩૮૯	૦.૪૬૩
૨૦૦૦	૬૧.૬	૮.૩	૩.૬	૧,૭૦૨	૦.૪૩૮
૨૦૦૫	૬૩.૩	૯.૯	૪.૦	૨,૧૯૦	૦.૫૦૭
૨૦૧૦	૬૫.૧	૧૦.૭	૪.૪	૩,૦૦૯	૦.૫૪૭
૨૦૧૧	૬૫.૪	૧૦.૭	૪.૪	૩,૧૭૫	૦.૫૫૧
૨૦૧૨	૬૫.૮	૧૦.૭	૪.૪	૩,૨૮૫	૦.૫૫૪

કોઠા નં. ૨: અસમાનતા-આધારિત માનવવિકાસ આંક

દેશ/ પ્રદેશ	અસમાનતા-આધારિત માનવ વિકાસ આંક	આયુષ્યમાં અસમાનતાને લીધે નુકસાન (ટકા)	શિક્ષણમાં અસમાનતાને લીધે નુકસાન (ટકા)	આવકમાં અસમાનતાને લીધે નુકસાન (ટકા)
ભારત	૦.૩૯૨	૨૭.૧	૪૨.૪	૧૫.૮
બાંગ્લાદેશ	૦.૩૭૪	૨૩.૨	૩૯.૪	૧૭.૭
પાકિસ્તાન	૦.૩૫૬	૩૨.૩	૪૫.૨	૧૧.૦
દક્ષિણ એશિયા	૦.૩૯૫	૨૭.૦	૪૨.૦	૧૫.૯

કોઠા નં. ૩: સ્ત્રી-પુરુષ અસમાનતા આધારિત આંક

દેશ/ પ્રદેશ	આંક	ક્રમાંક	માતૃત્વ મૃત્યુ પ્રમાણ	કિશોરીઓમાં પ્રજોત્પત્તિ દર	સંસદમાં મહિલાઓ (ટકા)
ભારત	૦.૬૧૦	૧૩૨	૨૦૦	૭૪.૭	૧૦.૯
બાંગ્લાદેશ	૦.૧૫૮	૧૧૧	૨૪૦	૬૮.૨	૧૯.૭
પાકિસ્તાન	૦.૫૬૭	૧૨૩	૨૬૦	૨૮.૧	૨૧.૧
દક્ષિણ એશિયા	૦.૫૬૮	-	૨૦૩	૬૬.૯	૧૮.૫

કોઠા નં. ૧માં આપવામાં આવેલી વિગતો જોતાં જણાય છે કે સરેરાશ આયુષ્યમાં ૧૯૮૦થી ૨૦૧૨ દરમિયાન સતત વધારો થયો છે. આયુષ્યમાં ૧૦.૫ વર્ષનો વધારો થયો! શાળેય શિક્ષણનાં અપેક્ષિત વર્ષોમાં ૪.૪ વર્ષનો વધારો થયો અને શાળેય શિક્ષણનાં સરેરાશ વર્ષોમાં ૨.૫ વર્ષનો વધારો થયો છે. માથાદીઠ આવક ૧૯૮૦માં ૮૮૦ અમેરિકન ડોલર હતી અને તે ૨૦૧૨માં ૩,૨૮૫ ડોલર થઈ છે. આમ, તેમાં ૨૭૩ ટકાનો વધારો નોંધાયો છે.

માનવ વિકાસ આંકની ગણતરી માટે જે બાબતો ધ્યાનમાં લેવામાં આવે છે તે નીચે મુજબ છે:

૧. લાંબું અને તંદુરસ્ત જીવન: તેમાં આયુષ્ય ધ્યાનમાં લેવાય છે. તેનો અર્થ એ છે કે કોઈ નવજાત શિશુના જન્મ સમયે જે મૃત્યુ દર પ્રવર્તતો હોય તે દરે તે જેટલાં વર્ષ જીવે તે.
૨. જ્ઞાન: તેમાં શાળેય શિક્ષણનાં સરેરાશ વર્ષો એટલે ૨૫ વર્ષ કે તેથી વધુ વયના લોકો દ્વારા પ્રાપ્ત શિક્ષણનાં સરેરાશ વર્ષો. શાળેય શિક્ષણનાં અપેક્ષિત વર્ષોનો અર્થ એ છે કે બાળક શાળામાં

દાખલ થાય તે પછી તે જેટલાં વર્ષ શાળામાં અભ્યાસ કરે તેની અપેક્ષા.

૩. માથાદીઠ આવક એટલે કુલ રાષ્ટ્રીય આવક ભાગ્યા વસ્તી.

અસમાનતા-આધારિત માનવ વિકાસ આંક

માનવ વિકાસ અહેવાલ-૨૦૧૦થી અસમાનતા- આધારિત માનવ વિકાસ આંક ગણવાની શરૂઆત થઈ છે. તેમાં માનવ વિકાસ આંકમાં જે પાસાં ધ્યાનમાં લેવામાં આવે છે તે દરેક પાસામાં દેશમાં કેટલી અસમાનતા પ્રવર્તે છે તેની ગણતરી કરવામાં આવે છે. એટલે એનો અર્થ એ છે કે અસમાનતા-આધારિત માનવ વિકાસ આંકમાં દેશનો સરેરાશ માનવ વિકાસ કેટલો છે એ ધ્યાનમાં નથી લેવાતો પણ માનવ વિકાસ પણ દેશના વિવિધ વર્ગો વચ્ચે કેવી રીતે વહેંચાયેલો છે તે પણ ધ્યાનમાં લેવામાં આવે છે. એટલે કે સમાજની એકેએક વ્યક્તિનો વ્યક્તિગત માનવ વિકાસ આંક હોઈ શકે. જો માનવ વિકાસ આંકનાં બધાં પાસાંની બાબતમાં કોઈ દેશના બધા લોકોની પરિસ્થિતિ સરખી હોય તો બધી વ્યક્તિઓનો વ્યક્તિગત માનવ

કોઠા નં ૪: સ્ત્રી-પુરુષ અસમાનતા

દેશ/ પ્રદેશ	માધ્યમિક શિક્ષણ (ટકા)		શ્રમ બજારમાં ભાગીદારી (ટકા)	
	સ્ત્રી	પુરુષ	સ્ત્રી	પુરુષ
ભારત	૨૬.૬	૫૦.૪	૨૯.૦	૮૦.૭
બાંગ્લાદેશ	૩૦.૮	૩૯.૩	૫૭.૨	૮૪.૩
પાકિસ્તાન	૧૮.૩	૪૩.૧	૨૨.૭	૮૩.૩
દક્ષિણ એશિયા	૨૮.૩	૪૯.૭	૩૧.૩	૮૧.૦

વિકાસ આંક સરખો જ આવે. પરંતુ બધાની સ્થિતિ સરખી તો હોતી જ નથી. એટલે કે માનવ વિકાસની બાબત સમાજમાં અસમાન રીતે વહેંચાયેલી હોય છે. આમ, માનવ વિકાસ આંક અને અસમાનતા-આધારિત માનવ વિકાસ આંક વચ્ચેનો તફાવત અસમાનતાને લીધે માનવ વિકાસમાં જે નુકસાન પહોંચે છે તે માપે છે.

આ આંકમાં પણ કોઈ પણ દેશ જેમ ૧.૦૦૦થી નજીક તેમ માનવ વિકાસની બાબતમાં અસમાનતા ઓછી કહેવાય. ભારતનો અસમાનતા-આધારિત માનવ વિકાસ આંક - ૨૦૧૧ના અહેવાલમાં ૦.૩૯૨ હતો અને તે ૨૦૧૩ના અહેવાલમાં પણ યથાવત્ છે. ભારતનો માનવ વિકાસ આંક ૦.૫૫૪ છે. એટલે કે ભારતમાં માનવ વિકાસ અસમાન રીતે થયો છે એમ કહેવાય, કારણ કે બંને આંક વચ્ચે ૦.૧૬૨નો તફાવત નજરે પડે છે.

કોઠા નં. ૨માં અસમાનતા -આધારિત માનવ વિકાસ આંકની વિગતો આપાઈ છે. તે એમ દર્શાવે છે કે ભારતની સ્થિતિ બાંગ્લાદેશ અને પાકિસ્તાન કરતાં થોડીક સારી છે અને સમગ્ર દક્ષિણ એશિયાની સરેરાશની નજીક ભારત છે. જો કે, આ કોઠાની વિગતો ઉપરથી એવું તારણ નીકળે છે કે ભારતમાં માનવ વિકાસમાં આયુષ્યને લીધે જે નુકસાન થાય છે તેના કરતાં વધારે નુકસાન શિક્ષણને કારણે થાય છે, તથા આવકને કારણે સૌથી ઓછું નુકસાન થાય છે. એનો સ્પષ્ટ અર્થ એ છે કે ભારતમાં આવક અને આરોગ્યની બાબતમાં અસમાનતા ઓછી છે અને શિક્ષણની બાબતમાં અસમાનતા વધારે છે. લગભગ આ જ પ્રકારની પરિસ્થિતિ બાંગ્લાદેશ અને પાકિસ્તાનમાં પણ જોવા મળે છે. ભારત, બાંગ્લાદેશ અને પાકિસ્તાન ત્રણેયમાં છેલ્લા દાયકા દરમિયાન આર્થિક વૃદ્ધિનો દર વિકસિત દેશો કરતાં ઊંચો રહ્યો હોવા છતાં અસમાનતા વધી છે તે આનાથી સાબિત થાય છે.

સ્ત્રી-પુરુષ અસમાનતા આંક

સ્ત્રીઓ અને પુરુષો વચ્ચેની અસમાનતા માનવ વિકાસ આંકે એક મહત્વનો અવરોધ બની રહી છે. ૧૯૯૫થી માનવ વિકાસ અહેવાલોએ મહિલાઓની સ્થિતિનું માપ કાઢવા માટે મહિલા વિકાસ આંક અને મહિલા સશક્તિકરણ માપ એમ બે આંક વિકસાવ્યા હતા. ૨૦૧૦ના માનવ વિકાસ અહેવાલથી સ્ત્રી-પુરુષ અસમાનતા આંક (જીઆઈઆઈ) ગણવાની શરૂઆત થઈ છે. સ્ત્રી-પુરુષ અસમાનતા આંક માટે મુખ્ય ત્રણ પાસાં ધ્યાનમાં લેવાય છે:

૧. પ્રજનનલક્ષી આરોગ્ય.
૨. સશક્તિકરણ.
૩. શ્રમ બજાર.

અહીં રાજકીય અને આર્થિક બંને બાબતોમાં મહિલાઓનું સશક્તિકરણ કેટલું થયું છે તે ધ્યાનમાં લેવામાં આવે છે. આ આંક એકંદરે એમ દર્શાવે છે કે સમાજમાં મહિલાઓની સ્થિતિ કેવી છે, આર્થિક વિકાસ જો થાય તો તેમને તેનો લાભ મળે છે કે નહિ. ઉપરોક્ત ત્રણ પાસાંને આધારે નીચેના આઠ નિર્દેશકો આ આંક ગણવા માટે ધ્યાનમાં લેવાયાં છે:

૧. માતૃત્વ મૃત્યુ દર.
૨. કિશોરીઓમાં પ્રજોત્પત્તિ દર.
૩. સંસદમાં બેઠકોનું ટકાવારી પ્રમાણ.
૪. ૨૫ વર્ષથી વધુ વયનાં સ્ત્રી-પુરુષોમાં માધ્યમિક શિક્ષણનું ટકાવારી પ્રમાણ.
૫. સ્ત્રીઓ-પુરુષોમાં શ્રમ બજારમાં ભાગીદારીનું ટકાવારી પ્રમાણ.
૬. ૧૫થી ૪૯ની વયની સ્ત્રીઓમાં ગર્ભનિરોધક સાધનોનો ઉપયોગ (ટકા).
૭. બાળજન્મ પછી દવાખાનાની એક વાર મુલાકાત.

કોઠા નં. ૫: બહુ-આયામી ગરીબી આંક

દેશ	સર્વે વર્ષ	આંક	કુલ વસ્તીમાં ગરીબ વસ્તીના ટકા	તીવ્ર ગરીબી (ટકા)	આવક ગરીબીની રેખા નીચે (ટકા)	વંચિતાની તીવ્રતા (ટકા)
ભારત	૨૦૦૫-૦૬	૦.૨૮૩	૫૩.૭	૨૮.૬	૩૨.૭	૫૨.૭
બાંગ્લાદેશ	૨૦૦૭	૦.૨૮૨	૫૭.૮	૨૬.૨	૪૩.૩	૫૦.૪
પાકિસ્તાન	૨૦૦૬-૦૭	૦.૨૬૪	૪૯.૪	૨૭.૪	૨૧.૦	૫૩.૪

૮. કુશળ આરોગ્ય કાર્યકર દ્વારા બાળ જન્મ.

કોઠા નં. ૩ અને કોઠા નં. ૪માં આ આંક અંગે શી સ્થિતિ પ્રવર્તે છે તેની વિગતો આપવામાં આવી છે. સ્ત્રી-પુરુષ અસમાનતા આંકની દૃષ્ટિએ ભારતની સ્થિતિ પાકિસ્તાન અને બાંગ્લાદેશ કરતાં તથા સમગ્ર દક્ષિણ એશિયાની સરેરાશ કરતાં વધારે ખરાબ છે. માનવ વિકાસ આંકની દૃષ્ટિએ ભારતનો ક્રમ ૧૩૪મો છે પણ સ્ત્રી-પુરુષ અસમાનતા આંકમાં ભારત ૧૩૨મા ક્રમે છે.

પરંતુ પાકિસ્તાન અને બાંગ્લાદેશ ખાસ્સાં આગળ છે. સંસદમાં મહિલાઓનું પ્રમાણ ભારતમાં સૌથી ઓછું છે, જ્યારે કિશોરીઓમાં પ્રજોત્પત્તિ દર પાકિસ્તાનમાં ખૂબ જ ઓછો છે કે જે ભારતમાં ખૂબ જ વધારે છે. માતૃત્વ મૃત્યુ પ્રમાણ પાકિસ્તાનમાં સૌથી વધારે છે. વળી, માધ્યમિક શિક્ષણ અને શ્રમ બજારમાં સ્ત્રીઓની ભાગીદારીની બાબતમાં પણ પાકિસ્તાન વધારે પછાત છે તે આ બે કોઠા પરથી જોઈ શકાય છે.

બહુ-આયામી ગરીબી આંક

૨૦૧૦ના માનવ વિકાસ અહેવાલથી માનવ ગરીબી આંક- ૧ અને માનવ ગરીબી આંક-૨(એચપીઆઈ-૧ અને એચપીઆઈ-૨) ને સ્થાને બહુ-આયામી ગરીબી આંક(એમપીઆઈ)ની ગણતરી કરવાની શરૂઆત થઈ છે. માનવ ગરીબી આંક-૧ અને માનવ ગરીબી આંક-૨ ગરીબીની ગણતરી માટે આવક ઉપરાંત વંચિતતાના માપદંડને ધ્યાનમાં લેતા હતા. તેમાં વિકસતા દેશો અને વિકસિત દેશો જેવા ભાગલા પણ પાડવામાં આવ્યા હતા. બહુ-આયામી ગરીબી આંક પણ લગભગ એ જ માપદંડને અપનાવે છે પણ નિર્દેશકો બદલાયા છે અને તેમની સંખ્યા પણ વધારવામાં આવી છે.

બહુ-આયામી ગરીબી આંકની ગણતરી માટે જે ત્રણ ક્ષેત્રોમાં કુલ ૧૦ નિર્દેશકો ધ્યાનમાં લેવાયા છે તે નીચે મુજબ છે:

- ૧. શિક્ષણ:**
 ૧. પાંચ વર્ષનું શાળેય શિક્ષણ કોઈએ પૂરું ન કર્યું હોય તેવો પરિવાર.
 ૨. કમ-સે-કમ શાળાએ જવાની ઉંમર ધરાવનારું બાળક શાળામાં નોંધાયેલું ન હોય તે પરિવાર
- ૨. આરોગ્ય:**
 ૧. કમ-સે-કમ એક સભ્ય અપોષણથી પિડાતો હોય તેવો પરિવાર.
 ૨. પોષણને લીધે એક કે તેથી વધુ બાળકો જેમાં મૃત્યુ પામ્યાં હોય તે પરિવાર.
- ૩. જીવનધોરણ:**
 ૧. વીજળી ના હોય
 ૨. પીવાનું ચોખ્ખું પાણી મળતું ન હોય.
 ૩. પર્યાપ્ત સફાઈની વ્યવસ્થા ના હોય
 ૪. ઘરમાં ફરસ માટીની હોય
 ૫. લાકડું, કોલસો કે છાણનો ઉપયોગ બળતણ તરીકે થતો હોય.
 ૬. જેની પાસે કાર નથી પણ સાયકલ, મોટરસાયકલ, રેડિયો, ફ્રિજ, ફોન કે ટીવીમાંથી એક વસ્તુ હોય.

કોઠા નં. ૫માં બહુ-આયામી ગરીબી આંકની દૃષ્ટિએ ભારત બાંગ્લાદેશ અને પાકિસ્તાનની સ્થિતિની વિગતો આપવામાં આવી છે. જેમ આંક વધારે તેમ ગરીબી વધારે. કોઠો દર્શાવે છે કે ભારત કરતાં પાકિસ્તાનમાં ગરીબી ઓછી છે પણ બાંગ્લાદેશમાં વધારે છે. જો કે, તીવ્ર ગરીબીથી પિડાતી પ્રજાનું પ્રમાણ ખૂબ જ વધારે છે. વંચિતતાનો અનુભવ ત્રણેય દેશોમાં લગભગ સરખા પ્રમાણમાં લોકોને થાય છે એમ આ કોઠાને આધારે કહી શકાય.

ભારતમાં સામાજિક સલામતીનું બજેટ: એક મૂલ્યાંકન

ભારતમાં ૧૯૯૧માં નવા આર્થિક સુધારા કરવામાં આવ્યા તે પછી ઘણાં આર્થિક ક્ષેત્રોમાંથી સરકાર પાછી હટી જવા માંડી. પરિણામે ખાસ કરીને અસંગઠિત ક્ષેત્રના કામદારો અને કર્મચારીઓ માટે સામાજિક સલામતીના સવાલો વિશેષ પ્રમાણમાં ઊભા થવા માંડ્યા. હકીકતમાં સંગઠિત ક્ષેત્રના બદલે અસંગઠિત ક્ષેત્રમાં લોકોની સંખ્યા વધારે પ્રમાણમાં વધતી ગઈ છે તેથી તેમની સામાજિક સલામતી માટેનાં પગલાં રાજ્ય સરકારો અને કેન્દ્ર સરકાર ભરે તે આવશ્યક છે. આ સંજોગોમાં ભારત સરકાર તેના અંદાજપત્રમાં સામાજિક સલામતીની યોજનાઓ માટે કેટલું ખર્ચ કરે છે તે જાણવાનું રસપ્રદ થઈ પડે તેમ છે. આ લેખમાં **શ્રી રવિ દુગ્ગલ** અંદાજપત્રમાં થતી સામાજિક સલામતી અંગેની જોગવાઈઓનું વિશદ વિશ્લેષણ કરે છે.

પ્રસ્તાવના

પુખ્ત થયેલા કલ્યાણ રાજ્યનું પ્રમાણપત્ર એટલે સામાજિક સલામતી. મજબૂત કલ્યાણ રાજ્યો યુરોપના સામાજિક લોકશાહી દેશોની જેમ તેમના જીડીપીના લગભગ ૨૫ ટકા (૨૦૦૫ના વર્ષમાં) સામાજિક સલામતી પાછળ ખર્ચે છે. દુનિયાભરમાં જીડીપીના સરેરાશ ૮.૩૦ ટકા સામાજિક સલામતી પાછળ ખર્ચાય છે અને ૨.૬૭ ટકા આરોગ્ય સંભાળ પાછળ ખર્ચાય છે. ભારતમાં તે પ્રમાણ ૪.૦૫ ટકા (૦.૯૫ ટકા આરોગ્ય સંભાળ માટે) જ્યારે દક્ષિણ આફ્રિકા, બ્રાઝિલ અને રશિયામાં ૧૨થી ૧૩ ટકા (આરોગ્ય સંભાળ માટે ૩ ટકાથી ૪ ટકા) અને સ્વિડનમાં ૨૯.૪૦ ટકા (૬.૮ ટકા આરોગ્ય સંભાળ માટે) ખર્ચાય છે.

સામાજિક સલામતીનો અર્થ

સામાજિક સલામતી એટલે શું? આંતરરાષ્ટ્રીય સંગઠન (આઈએલઓ)ની વ્યાખ્યા આ મુજબ છે: “સામાજિક સલામતીનો જે ખ્યાલ સ્વીકારવામાં આવ્યો છે તેમાં બીજી બધી બાબતોની સાથે રોકડ કે વસ્તુ સ્વરૂપે નીચેની બાબતોથી સુરક્ષા મેળવવા માટે લાભો પૂરા પાડવા માટેનાં તમામ પગલાંને આવરી લેવામાં આવે છે:

(૧) બીમારી, વિકલાંગતા, માતૃત્વ, રોજગારીથી થયેલી ઈજા, બેકારી, વૃદ્ધત્વ કે કુટુંબના સભ્યના મૃત્યુને લીધે કામ સંબંધી

આવકનો અભાવ કે અપૂરતી આવક.

- (૨) આરોગ્ય સંભાળનો અભાવ અથવા પોસાય તે રીતે તે ન મળે.
- (૩) ખાસ કરીને બાળકો અને પુખ્ત વયના આશ્રિતો માટે અપૂરતો કૌટુંબિક ટેકો.
- (૪) સામાન્ય ગરીબી અને સામાજિક બાદબાકી.

આ રીતે સામાજિક સલામતીનાં બે પાસાં છે: આવકની સલામતી અને તબીબી સંભાળની પ્રાપ્યતા. આઈએલઓની આવક સલામતી ભલામણ-૧૯૪૪ (નં.૬૭) અને તબીબી સંભાળ ભલામણ-૧૯૪૪ (નં.૬૮) આ બંનેનો સામાજિક સલામતીનાં આવશ્યક તત્ત્વો તરીકે ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. આઈએલઓના જણાવ્યા મુજબ અન્ય સામાજિક વ્યવસ્થાઓથી સામાજિક સલામતી નીચેની રીતે જુદી પડે છે:

- (૧) કોઈ પણ જાતની બદલારૂપ ફરજ વિના લાભાર્થીઓને લાભ આપવામાં આવે છે. એટલે કે કામના બદલામાં કે અન્ય સેવાઓના બદલામાં વળતર તરીકે આપવામાં આવે એ સામાજિક સલામતી નથી.
- (૨) સામાજિક સલામતી લાભ આપનાર અને રક્ષિત વ્યક્તિ વચ્ચેના વ્યક્તિગત કરાર ઉપર આધારિત નથી. દા.ત. જીવન વીમાનો કરાર. પરંતુ તે લોકોના વ્યાપક જૂથને લાગુ પડે છે અને તેથી સામાજિક સલામતીનું સ્વરૂપ સામૂહિક છે.

ભારતમાં વસ્તીના વિવિધ વર્ગોને માટે સામાજિક સલામતીનાં પગલાં પ્રાપ્ય છે પરંતુ ઓઈસીડીના સભ્ય દેશો કે અન્ય દેશોમાં તેનાથી વિરુદ્ધ ભારતમાં તેમનું માળખું નબળું છે, તેમનું સંસ્થાકીય સ્વરૂપ નબળું છે. સ્પષ્ટ બંધારણીય આદેશો છતાં આમ બન્યું છે. ઉપરાંત, આઈસીઈસીઆર દ્વારા કલમ-૯ અને કલમ-૧૨માં પણ સામાજિક સલામતી અને આરોગ્યના અધિકારને સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યો છે.

કલમ-૯

પક્ષકાર રાજ્યો દરેક વ્યક્તિના સામાજિક વીમા સહિતના સામાજિક સલામતીના અધિકારને માન્ય રાખે છે.

કોઠા નં. ૧: સામાજિક સલામતી અને સામાજિક કલ્યાણ માટેનું રાજ્ય સરકારો અને કેન્દ્ર સરકારોનું ખર્ચ (રૂ. કરોડ)

સામાજિક સલામતીની યોજના	૧૯૯૦-૯૧	૨૦૦૦-૦૧	૨૦૦૫-૦૬	૨૦૦૯-૧૦	૨૦૧૧-૧૨
૧. સરકારી કર્મચારીઓને પેન્શન અને નિવૃત્તિ લાભ	૫,૧૮૨	૩૮,૮૧૯	૬૦,૮૭૧	૧,૩૯,૫૫૧	૧,૭૧,૬૫૯
૨. સામાજિક સહાય, સામાજિક કલ્યાણ, પોષણ અને અનુ.જાતિ તથા અનુ. જન જાતિ કલ્યાણ	૩,૮૮૩	૧૫,૦૦૭	૨૭,૧૦૦	૮૩,૭૯૧	૧,૦૩,૦૬૪
૩. કુદરતી આપત્તિ રાહત	૮૬૭	૩,૭૧૭	૭,૯૮૦	૭,૯૭૨	૭,૬૮૭
૪. મજૂર કલ્યાણ	૭૩૨	૨,૦૭૯	૨,૯૧૮	૫,૪૯૩	૮,૧૦૯
૫. આવાસ	૭૬૬	૪,૧૫૬	૬,૩૦૧	૧૭,૫૩૬	૨૩,૭૧૪
૬. આરોગ્ય અને ડબલ્યુએસએસ	૭,૪૯૬	૨૭,૧૮૭	૪૫,૪૮૬	૮૯,૦૩૮	૧,૧૮,૨૯૬
કુલ	૧૮,૯૨૯	૯૦,૯૬૫	૧,૫૦,૬૫૬	૩,૪૩,૩૮૧	૪,૩૨,૫૩૦
જીડીપીના ટકા	૩.૨૩	૪.૧૯	૪.૦૮	૫.૩૨	૪.૮૨
સરકારી કર્મચારીઓનું પેન્શન (જીડીપીના ટકા)	૦.૮૮	૧.૭૯	૧.૬૫	૨.૧૬	૧.૯૧

કલમ-૧૨

- (૧) પક્ષકાર રાજ્યો દરેક વ્યક્તિના શારીરિક અને માનસિક આરોગ્યના ઉચ્ચતમ સાધ્યક્ષમ ધોરણના ભોગવટાના અધિકારને સ્વીકારે છે.
- (૨) આ અધિકાર સંપૂર્ણપણે સિદ્ધ થાય તે માટે પક્ષકાર રાજ્યો દ્વારા નીચેનાં પગલાં લેવાવાં જોઈએ:
- (ક) ગર્ભસ્થ શિશુ અને બાળ મૃત્યુ દરમાં ઘટાડા અને બાળકના તંદુરસ્ત વિકાસ માટેની જોગવાઈ.
- (ખ) પર્યાવરણીય અને ઔદ્યોગિક આરોગ્યનાં તમામ પાસાંમાં સુધારો.
- (ગ) રોગચાળો, અસાધ્ય રોગો, વ્યવસાયજન્ય રોગો અને અન્ય રોગોનાં પ્રતિરોધ, સારવાર અને નિયંત્રણ.

(ઘ) એવી પરિસ્થિતિનું સર્જન કે જેમાં બીમારીના સંજોગોમાં તમામ તબીબી સેવાઓ પ્રાપ્ય બને.

કલમ-૭ અને કલમ-૧૧માં પણ આરોગ્ય અંગેની જોગવાઈઓનો સમાવેશ થાય છે: “પક્ષકાર રાજ્ય સલામત અને આરોગ્યપ્રદ કામની સ્થિતિ સુનિશ્ચિત કરે તેવી કામની ન્યાયી અને સાનુકૂળ શરતો પ્રાપ્ત કરવાના તથા પર્યાપ્ત જીવનધોરણ પ્રાપ્ત કરવાના દરેક વ્યક્તિના અધિકારને સ્વીકારે છે.”

ભારતમાં સામાજિક સલામતી

ભારતે તા. ૧૦-૪-૧૯૭૯ના રોજ આ આઈસીઈએસસીઆરને માન્ય રાખ્યો છે અને તેથી તેની જોગવાઈઓનું પાલન કરવું એ તેની ફરજ છે. પરંતુ આજે પણ ત્રણ દાયકા કરતાં વધારે સમય વીત્યો

કોઠા નં. ૨: આઈએલઓ દ્વારા જણાવાયેલી સામાજિક સલામતીની શાખાઓ

૧. તબીબી સંભાળ

ભારે અસહાયતાની સ્થિતિ. તેનું કારણ ગમે તે હોય: સગર્ભાવસ્થા, પથારીવશતા. પ્રતિરોધાત્મક તબીબી સંભાળને પણ આવરી લેવાય.

૨. માંદગીનો લાભ

પથારીવશતા કે અસહાયતાને લીધે કામ કરવાની અશક્તિ અને તેથી કમાણીમાં સ્થગિતતા સામે રક્ષણ.

૩. બેકારીનો લાભ

અનુકૂળ રોજગારી મળવાનું અશક્ય હોવાને લીધે કમાણીમાં સ્થગિતતા કે કમાણીમાં નુકસાન સામે આવરણ.

૪. વૃદ્ધાવસ્થાનો લાભ

અમુક વય પછી વ્યક્તિ જીવંત હોય તો તેને મળતો લાભ.

૫. રોજગારી દરમ્યાન ઈજા થતા લાભ

કામ કરવાની અશક્તિ અથવા અમુક શક્તિનો હાસ ઔદ્યોગિક અકસ્માતને લીધે કે નિશ્ચિત વ્યવસાયજન્ય રોગને લીધે થાય તો તેને બદલે થતો લાભ.

૬. કૌટુંબિક લાભ

૧૫ વર્ષથી નીચેની વયનાં કે શાળા છોડવાની વયથી ઓછી વયનાં બાળકોના ભરણપોષણની જવાબદારી માટે મળતો લાભ.

૭. માતૃત્વ લાભ

બાળકના જન્મ અગાઉ અને જન્મ બાદ કામ કરતી માતાઓને કમાણી જાળવી રાખવા માટે મળતો લાભ.

૮. અશક્તિનો લાભ

કોઈ પણ લાભદાયી પ્રવૃત્તિ કરવાની અશક્તિ કાયમી હોય કે પછી કામચલાઉ અશક્તિનો લાભ જે સમયગાળા માટે મળતો હોય તે સમયગાળો લંબાયો હોય તો તેનો લાભ.

૯. વારસદારોનો લાભ

વિધવા કે બાળકો કમાણી કરનાર વ્યક્તિનું મૃત્યુ થવાથી જે ટેકો ગુમાવે તે બદલ મળતું વળતર.

હોવા છતાં પણ ભારતમાં સામાજિક સલામતીના કાયદા અને જોગવાઈઓ ઉપરોક્ત ઠરાવ અનુસાર નથી.

વાસ્તવમાં, ૧૯૮૦ના દાયકામાં લઘુત્તમ જરૂરિયાત કાર્યક્રમ હેઠળ મહત્વના પ્રયાસો કરવામાં આવ્યા. તેના દ્વારા છઠ્ઠી અને સાતમી પંચવર્ષીય યોજનાના ગાળા દરમ્યાન સામાજિક ક્ષેત્રોમાં મૂડીરોકાણ ખૂબ થયું. પરંતુ ૧૯૯૦ના દાયકાના આરંભે માળખાગત ગોઠવણ કાર્યક્રમ હેઠળ આર્થિક સુધારા થયા અને તે હેઠળ આ પ્રગતિ અટકી ગઈ અને આપણે ઘણાં પારોઠનાં પગલાં ભર્યાં. તે પછી ભારતમાં આર્થિક વૃદ્ધિનો દર ઊંચો ગયો છે પરંતુ તળિયાના ૫૦ ટકા લોકોની બાદબાકી અને અસમાનતા આ નવા રાજકીય અર્થકારણ હેઠળ વધ્યાં છે.

એ બાબત પણ નોંધનીય છે કે સામાજિક સલામતીનું જે સ્વરૂપ ઊભું થયું છે તે વસ્તીના જુદા જુદા વર્ગો માટે જુદું જુદું છે. એક છેડે કેન્દ્ર અને રાજ્ય સરકારોના કર્મચારીઓ છે કે જેઓ આઈએલઓ દ્વારા જણાવાયેલા તમામ લાભો પ્રાપ્ત કરે છે.

દા.ત. તેમને નિવૃત્તિ પછીના લાભો તરીકે પેન્શન, પ્રો. ફંડ અને ગ્રેજ્યુઈટી વગેરે સ્વરૂપે ૨૦૧૦-૧૧માં જ રૂ. ૧,૬૬,૧૭૦ કરોડ પ્રાપ્ત થયા હતા. એ રકમ જીડીપીના ૨.૧૧ ટકા જેટલી થતી હતી. બીજી તરફ, ગરીબીની રેખા નીચે જીવનારા લોકો છે કે જેમને વિવિધ કલ્યાણલક્ષી અને સામાજિક સહાયની યોજનાઓ હેઠળ હંગામી ધોરણે લાભ પ્રાપ્ત થાય છે. ૨૦૧૦-૧૧માં આવા લાભની રકમ રૂ. ૧,૪૬,૨૪૮ કરોડ થતી હતી કે જે જીડીપીના ૧.૮૫ ટકા જેટલી થતી હતી.

તેમાં બીપીએલ પરિવારો માટે, અનુસૂચિત જાતિઓ અને અનુસૂચિત જનજાતિઓના પરિવારો માટેની સામાજિક સહાયની અને પેન્શનની યોજનાઓ તથા અસંગઠિત ક્ષેત્ર માટેની પોષણ, આવાસ અને મજૂર કલ્યાણની યોજનાઓનો સમાવેશ થતો હતો. જો એમાં આરોગ્ય સંભાળ, પાણી પુરવઠો અને સફાઈનો સમાવેશ કરીએ તો આ આંકડો રૂ. ૨,૪૮,૪૫૬ કરોડ ઉપર પહોંચે છે. આમ, ભારતમાં આવા સામાજિક સલામતીના વિવિધ લાભો વચ્ચે ભેદ પાડવાની જરૂર છે કારણ કે તે સરકારી કર્મચારીઓને મળતા સર્વગ્રાહી સામાજિક સલામતીના લાભો પણ છે અને ગરીબો તથા અસહાય જૂથોને લક્ષ્યાંક બનાવીને ચલાવાતા સામાજિક સહાયના કામચલાઉ કાર્યક્રમો પણ છે.

**કોઠા નં.૩: ભારતમાં સામાજિક સલામતી માટે
બંધારણીય જોગવાઈઓ**

સામાજિક સલામતી સાથે સંબંધિત બાબતોની જોગવાઈઓ ભારતના બંધારણમાં નીચેનામાં કરવામાં આવી છે:

૧. અનુસૂચિ - ૯માં આપવામાં આવેલી સંયુક્ત યાદીમાં જણાવાયેલા મુદ્દા:

નં. ૨૩:

સામાજિક સલામતી અને વીમો, રોજગારી અને બેરોજગારી.

નં. ૨૪:

શ્રમિકોનું કલ્યાણ કે જેમાં કામની સ્થિતિ, પ્રોવિડન્ટ ફંડ, નોકરીદાતાની જવાબદારી, કામદારોનું વળતર, અશક્તિ અને વૃદ્ધાવસ્થા સમયે પેન્શન અને માતૃત્વ લાભનો સમાવેશ થાય.

૨. રાજ્ય નીતિના માર્ગદર્શક સિદ્ધાંતો:

કલમ- ૩૯(ક):

જીવન નિર્વાહનાં પર્યાપ્ત સાધનો પ્રાપ્ત કરવાનો હક સ્ત્રીઓ અને પુરુષોને સમાન છે.

કલમ- ૪૧:

કામનો, શિક્ષણનો અને કેટલા કિસ્સામાં જાહેર મદદ મેળવવાનો હક.

કલમ- ૪૨:

કામની ન્યાયી અને માનવીય પરિસ્થિતિ અને માતૃત્વ સમયે રાહતની જોગવાઈ.

કલમ- ૪૬:

અનુસૂચિત જાતિઓ, અનુસૂચિત જનજાતિઓ અને અન્ય નબળા વર્ગોનાં શૈક્ષણિક અને આર્થિક હિતોને પ્રોત્સાહન.

અહીં કોઠા નં.૧માં કેટલીક મહત્વની સામાજિક સલામતી કે સહાયની યોજનાઓમાં છેલ્લા બે દાયકા દરમ્યાન ભારતમાં થયેલા ખર્ચની વિગતો આપવામાં આવી છે. એમાં વધારાનું વલણ દેખાય છે ખરું પરંતુ ભારતમાં હજુ પણ દુનિયામાં જીડીપીના જેટલા પ્રમાણમાં એ ખર્ચ થાય છે તેમાં અર્ધા કરતાં થોડુંક જ વધારે ખર્ચ થાય છે. વાસ્તવમાં, સરકારી કર્મચારીઓને મળતા સામાજિક સલામતીના

લાભોના પ્રમાણમાં મોટો વધારો થયો છે અને તેનું કારણ પાંચમું અને છઠ્ઠું પગાર પંચ છે. ૧૯૯૦-૯૧માં આવા બધા લાભોનો ફાળો ૨૭ ટકા હતો અને અત્યારે તે ૪૦ ટકા છે.

આમ, બજેટમાં થતી ફાળવણી કે ખર્ચ પરથી એ સ્પષ્ટ થાય છે કે ભારતમાં સામાજિક સલામતીના લાભોમાં ભારે ભેદભાવ પ્રવર્તે છે. સરકારી નોકરોને સલામત અને સારા પગારવાળી રોજગારી તો છે જ અને તેમને ઘણા ઊંચા ધોરણવાળી જીવનભરની સામાજિક સલામતી પણ પ્રાપ્ત થાય છે. બીજી તરફ, જેઓ પોતાની આખી જિંદગી દરમ્યાન અસ્તિત્વની લડાઈ લડે છે તેમને બજેટનાં બાકી રહેલાં સંસાધનોમાંથી કામચલાઉ લાભો પ્રાપ્ત થાય છે. મોટા ભાગના કિસ્સામાં તો તેઓ જો ગરીબીની રેખા નીચે જીવતા હોય તો જ તેમને તે લાભો વિવિધ પ્રકારના સામાજિક સહાયના કે કલ્યાણના કાર્યક્રમો દ્વારા મળે છે. આને આપણે બે પરસ્પર વિરોધી ઉદાહરણો સાથે સમજીએ.

એક વ્યક્તિ ભારતના લશ્કરમાં કામ કરે છે અને તે મેજરના હોદ્દા પરથી નિવૃત્ત થાય છે જેને નિવૃત્તિના લાભ પેટે પ્રોવિડન્ટ ફંડ અને ગ્રેજ્યુઈટીના રૂ. ૨૦થી રૂ. ૨૫ લાખ મળે છે. ઉપરાંત, તેને તેના છેલ્લા પગારના અડધા પગાર જેટલું પેન્શન દરે મહિને રૂ. ૫૦,૦૦૦ જેટલું મળે છે અને તે ફુગાવા સાથે સંબંધિત હોય છે. જો તે મૃત્યુ પામે તો તેની પત્નીને તેના પેન્શનના ૫૦ ટકા જેટલી રકમ એટલે કે રૂ. ૨૫,૦૦૦નું પેન્શન દર મહિને તે જીવે ત્યાં સુધી મળે છે. એ ઉપરાંત તેમને આરોગ્ય સંભાળનો ખર્ચ, દાંત-આંખની સારવારનો ખર્ચ, હોસ્પિટલની કે બહારની સારવારનો ખર્ચ, સંપૂર્ણપણે મળે છે. વળી, તેમને સબસિડી સાથે કરિયાણું અને લગભગ તમામ વપરાશની વસ્તુઓ કેન્ટિન સેવાઓ દ્વારા મળે છે. તેમને મેસ અને ક્લબની સેવાઓ મળવાનું પણ ચાલુ રહે છે કે જેથી તેઓના સમુદાય સાથે સામાજિક રીતે સંકળાયેલા રહે. આ એક શ્રેષ્ઠ પરિસ્થિતિ છે અને ભારતમાં આશરે ૧૫ ટકા પરિવારોને આ પ્રકારના અથવા લગભગ આવા સામાજિક સલામતીના લાભો પ્રાપ્ત થાય છે કે જેઓ સંગઠિત ક્ષેત્રમાં રોજગારી મેળવે છે.

એનાથી વિરુદ્ધ ગરીબીની રેખા નીચે જીવતો એક પરિવાર છે કે જે રોજમદાર છે. તેના રોજિંદા વેતનનો આધાર બજાર પર છે. જો તેઓ નસીબદાર હોય તો તેમને સમગ્ર પરિવાર માટે મહિને રૂ. ૫,૦૦૦ મળી જાય છે. તેમને સરકાર દ્વારા પૂરી પડતી શિક્ષણ અને આરોગ્યની સવલતો મળે છે પરંતુ એવી કોઈ ખાતરી નથી કે તેમને

કોઠા નં. ૪: ભારતમાં સંગઠિત ક્ષેત્ર માટે સામાજિક સલામતી

૧. કામદાર પ્રોવિડન્ટ ફંડ અને પરચુરણ જોગવાઈ ધારો- ૧૯૫૨
૨. કારખાનાં અને અન્ય પ્રતિષ્ઠાનોમાં કામ કરતા કામદારો માટે પ્રો. ફંડની સ્થાપના કરવાના હેતુ માટે ઘડાયેલા કલ્યાણલક્ષી કાયદાઓ ૨૦ કે તેથી વધુ કામદારો ધરાવનારને લાગુ પડે:
 - (ક) કામદાર ભવિષ્ય નિધિ યોજના - ૧૯૫૨.
 - (અ) કામદાર થાપણ સંલગ્ન વીમા યોજના- ૧૯૭૬.
 - (ગ) કામદાર પેન્શન યોજના- ૧૯૯૫
૩. કામદાર રાજ્ય વીમા ધારો- ૧૯૪૮:
 - બીમારી, માતૃત્વ અને રોજગારી દરમ્યાન ઈજાન કિસ્સામાં આરોગ્ય સંભાળ અને રોકડ લાભ.
 - વીજળી વાપરતા કારખાનાને લાગુ પડે.
 - ૨૦ કે તેથી વધુ કામદારો ધરાવતા કારખાનાને લાગુ પડે.
 - માસિક રૂ. ૧૫૦૦થી ઓછું વેતન ધરાવતા કામદારોને લાભ મળે.
૪. ગ્રેજ્યુઈટી ચુકવણી ધારો - ૧૯૭૨
 - સુપર એન્યુએશન, નિવૃત્તિ કે રાજીનામાના કિસ્સામાં ફરજિયાત ગ્રેજ્યુઈટીની ચુકવણી
 - અકસ્માત કે રોગને લીધે મૃત્યુ કે વિકલાંગતાના કિસ્સામાં ચુકવણી.
 - ૧૦ કે તેથી વધુ કામદારો ધરાવતા કારખાનાને લાગુ પડે.
૫. માતૃત્વ લાભ ધારો- ૧૯૬૧:
 - કામ કરતી મહિલાઓના કલ્યાણ માટેની જોગવાઈઓ.
 - પ્રસૂતિ પહેલાં અને પછીના અમુક સમયગાળા માટે કામ કરવા પર પ્રતિબંધ.
 - માતૃત્વ રજાઓની જોગવાઈ.
 - સગર્ભાવસ્થાને લીધે કામ ન કરવા સામે નાણાકીય લાભ.
 - મહત્તમ દર સપ્તાહ માટે માતૃત્વ લાભ
૬. કામદાર વળતર ધારો - ૧૯૨૩:
 - રોજગારી દરમ્યાન કે તેને પરિણામે અકસ્માત થાય તો નોકરીદાતા કામદારને વળતર આપે.
૭. નૂતન પેન્શન યોજના (એનપીએસ):
 - ફાળા માટેની સ્વૈચ્છિક પેન્શન યોજના.
 - નાણાં મંત્રાલયના સત્તામંડળ દ્વારા તેનું સંચાલન.

જે સેવાઓ મળવી જોઈએ તે મળશે જ. ઘણી વાર તેમને તે માટે ચુકવણી કરવી જ પડે છે. તેનાં બાળકો શાળાએ ન જતાં હોય એમ બને કારણ કે પરિવારની પારિવારિક જરૂરિયાતો પરિપૂર્ણ કરવા માટે તેઓ મજૂરી કરતા હોય એમ પણ બને. તેમની પાસે બચત નથી અને પ્રો. ફંડ, ગ્રેજ્યુઈટી કે એ પ્રકારના તેમના કામ સાથે સંબંધિત લાભો મળતા નથી. તેમણે નિવૃત્તિની ઉંમર પછી પણ ઘણા લાંબા સમય સુધી કામ કરવું પડે છે. જો તેમને સરકારના માપદંડો લાગુ પડતા હોય તો તેમને દર મહિને રૂ. ૨૦૦થી રૂ. ૫૦૦નું વૃદ્ધાવસ્થા કે વિધવા પેન્શન પ્રાપ્ત થાય છે, અને તે ભાવો વધે તેમ તે વધતું નથી. જો પતિ અને પત્ની બંને વૃદ્ધાવસ્થા પેન્શન મેળવવા માટે લાયક હોય તો બેમાંથી એકને જ તે પેન્શન મળે છે. જો તેઓ નસીબદાર હોય તો તેઓ આરએસબીવાય માટે નોંધાય છે અથવા એવા જ પ્રકારનો આરોગ્ય વીમો મેળવે છે કે જેથી જો ભારે બીમારી આવે તો તેનું આંશિક ખર્ચ તેમને મળે છે. આ એકદમ ખરાબ પરિસ્થિતિ છે કે જેનો ભારતના બે-તૃતીયાંશ પરિવારો અનુભવ કરી રહ્યા છે.

બાકીના ૨૦ ટકા મધ્યમ વર્ગના લોકોએ પણ સામાજિક સલામતી માટે તેણે આપમેળે વ્યવસ્થા કરવાની હોય છે. આ વ્યવસ્થા તેમની બચત દ્વારા થાય છે. અથવા તો પરિવાર કે સમુદાયના ટેકા દ્વારા એ વ્યવસ્થા થાય છે. તેમને સંગઠિત ક્ષેત્રના લાભો મળતા નથી અને તેમને રાજ્ય સરકાર કે કેન્દ્ર સરકારના સામાજિક સહાયના કાર્યક્રમોના લાભો મળતા નથી.

ભારતમાં સામાજિક સલામતીનું રાજકીય અર્થકારણ આ પ્રકારનું છે અને તેથી પડકાર મોટો છે. સામાજિક સલામતી માટે ભારતમાં જીડીપીના માત્ર ૬ ટકા જેટલું જ ખર્ચ થાય છે અને તેમાંનું લગભગ અડધું ખર્ચ તો ભારતની માત્ર ૧૫ ટકા ઉચ્ચ વર્ગની વસ્તી માટે જ થાય છે. છેલ્લા દાયકામાં બાકીની ૮૫ ટકા વસ્તી માટે વધારે સંસાધનો ફાળવવાનું વલણ ઊભું થયું છે પરંતુ એ ખૂબ જ હંગામી ધોરણે કરવામાં આવે છે. તેને લક્ષ્યાંકો સાથેની યોજનાઓ ઘડાય છે અને તેમાં વોટ બેંકને લક્ષ્યાંકો તરીકે ધ્યાનમાં લેવામાં છે, પણ પાયાની સામાજિક સલામતી ટકાઉ ધોરણે પૂરી પાડવાનો વિચાર કરવામાં આવતો નથી. યુપીએની સરકારો દરમ્યાન મહત્વના કાર્યક્રમોમાં મૂળભૂત રીતે એ જ કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે અને અંદાજપત્રમાં સામાજિક સલામતીના કાર્યક્રમો માટે ખાસ્સી ફાળવણી કરવામાં આવી છે. પરંતુ તેમનો અભિગમ તૂટક તૂટક રહ્યો છે અને તેને પરિણામે સહસ્રાબ્દિ વિકાસ લક્ષ્યાંકો સિદ્ધ કરવાની બાબતમાં

કોઠા નં. ૫: ભારતમાં અસંગઠિત ક્ષેત્ર માટે સામાજિક સલામતી

૧. રાષ્ટ્રીય ગ્રામીણ રોજગાર બાંધધરી ધારો- ૨૦૦૫ (વ્યાખ્યાની દૃષ્ટિએ નરેગા એ સામાજિક સલામતી છે, સિવાય કે તેમાં બેકારી ભથ્થું આપવામાં આવે):
 - ગ્રામ વિસ્તારોમાં બેકારી કે અનુત્પાદક રોજગારીનું નિવારણ કરવાનું ધ્યેય.
 - ગ્રામજનોની જીવનનિર્વાહની સલામતી વધારવા ઉપર તે ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે, કારણ કે તે વર્ષમાં કમ-સે-કમ ૧૦૦ દિવસની રોજગારીની બાંધધરી આપે છે.
૨. અસંગઠિત કામદાર સામાજિક સલામતી ધારો- ૨૦૦૮:
 - અસંગઠિત ક્ષેત્રના કામદારોને સામાજિક અસલામતી પૂરી પાડે છે.
 - સંગઠિત ક્ષેત્રના કામદારોને જે દરજ્જો અને લાભો મળે છે તે અસંગઠિત ક્ષેત્રના કામદારોને આપવાનો હેતુ છે.
૩. ઘરેલૂ કામદાર ધારો- ૨૦૦૮:
 - ઘરેલૂ કામદારોની કામની સ્થિતિ અને ચુકવણી પર નિયમન કરવાનો હેતુ. દરેક નોંધાયેલા ઘરેલૂ કામદારને પેન્શન, માતૃત્વ લાભ અને પગાર સાથેની અઠવાડિક રજા માટે હકદાર બનાવે છે.
૪. વિવિધ વ્યાવસાયિક જૂથો માટે ઉપકર પર આધારિત કલ્યાણ ભંડોળ: બગીચા કામદારો, ખાણ કામદારો, બાંધકામ કામદારો, બીડી કામદારો, સિનેમા કામદારો, માથોડી કામદારો, વજન ઊંચકતા કામદારો વગેરે.
૫. જાહેર વિતરણ વ્યવસ્થા, ઈન્દિરા આવાસ યોજના, સંકલિત બાળ વિકાસ યોજના, મધ્યાહન ભોજન યોજના, વૃદ્ધાવસ્થા પેન્શન યોજના, વિધવા પેન્શન યોજના, આરએસબીવાય અને અન્ય વીમા યોજનાઓ જેવી સામાજિક સહાયની વિવિધ યોજનાઓ કે જે નિશ્ચિત જૂથો માટે છે.

નિર્દેશકોમાં ઝાઝો સુધારો થયો નથી. આમ, નરેગા, રાષ્ટ્રીય ગ્રામીણ આરોગ્ય મિશન, સર્વ શિક્ષા અભિયાન, રાષ્ટ્રીય સામાજિક સહાય કાર્યક્રમ, આરએસબીવાય, ઈન્દિરા આવાસ યોજના, આઈસીડીએસ વગેરે દ્વારા સામાજિક સલામતીમાં વધારો થયો છે પરંતુ તૂટક તૂટક અભિગમને કારણે તેમની અસર નહિવત્ ઊભી થઈ છે. વળી, આ કાર્યક્રમો જુદા જુદા વિભાગો દ્વારા અમલમાં મૂકવામાં આવે છે અને તેમની વચ્ચે કોઈ સંકલન હોતું નથી અને તેને પરિણામે નોકરશાહી

ગૂંચવાડા અને સંચાલનમાં નિષ્ફળતા જન્મે છે અને તેથી જે કંઈ નાણાં ખર્ચાય છે તે બગડે છે અને તમામ પ્રયાસો નિષ્ફળ જાય છે. એનસીઈયુએસ દ્વારા સામાજિક સહાયની આવી યોજનાઓ વચ્ચે સંકલન સાધવાનો પ્રયાસ કરાયો છે અને અસંગઠિત ક્ષેત્ર માટે સાર્વત્રિક સામાજિક સલામતી ઊભી કરવાનો પ્રયત્ન થયો છે.

તેને પરિણામે અસંગઠિત કામદાર સામાજિક સલામતી ધારો- ૨૦૦૮ નામે કાયદો થયો છે અને તેને અમલ ૨૦૦૮માં શરૂ થયો. પરંતુ આ કાયદો દમ વગરનો સાબિત થયો છે અને તેના ખરા અમલ માટે રાજકીય ઈચ્છાશક્તિની જરૂર છે. આ કાયદાએ માત્ર એટલું કામ કર્યું છે કે તમામ ૧૦ વર્તમાન યોજનાઓને તેમાં એકસાથે અનુસૂચિ-૧માં મૂકવામાં આવી છે:

૧. ઈન્દિરા ગાંધી રાષ્ટ્રીય વૃદ્ધાવસ્થા પેન્શન યોજના.
૨. રાષ્ટ્રીય કુટુંબ લાભ યોજના.
૩. જનની કલ્યાણ યોજના.
૪. હાથસાળ વણકર સર્વગ્રાહી કલ્યાણ યોજના.
૫. હસ્તકલા કારીગર સર્વગ્રાહી કલ્યાણ યોજના.
૬. માસ્ટર કાફ્ટ વ્યક્તિ પેન્શન.
૭. રાષ્ટ્રીય માછીમાર કલ્યાણ, તાલીમ અને વિસ્તરણ યોજના.
૮. જનશ્રી વીમા યોજના
૯. આમ આદમી વીમા યોજના.
૧૦. રાષ્ટ્રીય સ્વાસ્થ્ય વીમા યોજના

ઉપરોક્ત વલણને ચાલુ રાખીને યુપીએ સરકાર હવે આવી સામાજિક સહાયની યોજનાઓનું સંકલન કરીને સીધી રોકડ તબદીલીની યોજના શરૂ કરી રહી છે. ૨૦૧૩માં તે માટે રૂ. ૨ લાખ કરોડ ખર્ચાશે તેવો નાણાં મંત્રાલયનો અંદાજ છે. આમ તે એક તરફ વિવિધ યોજનાઓના અમલમાંથી છટકવાનો પ્રયત્ન કરે છે તો બીજી તરફ તે ચૂંટણીમાં જીત મેળવવા માટે આ રીતે ગાજર લટકાવશે. આ વ્યૂહરચના સરકારની નબળી નીતિનો સ્પષ્ટ નિર્દેશ આપે છે, તે સામાજિક સલામતી અંગેની તેની અપર્યાપ્ત વ્યૂહરચના પણ દર્શાવે છે અને તેનાથી સાર્વત્રિક સામાજિક સલામતીથી આપણે વધારે દૂર જતા રહીશું. બીજી તરફ, નાગરિક સમાજ તથા વિવિધ લોક-આંદોલનોમાં સામાજિક સલામતીના મુદ્દે વધુ રસ જાગી રહ્યો છે. નાગરિક સમાજનાં સંગઠનો તેમાં વધુ ને વધુ સામેલ થઈ રહ્યાં છે. આવો એક પ્રયાસ તે પેન્શન પરિષદ છે. તે લઘુત્તમ વેતનના કમ-સે-કમ ૫૦ ટકા જેટલી રકમના કે કુટુંબદીઠ માસિક રૂ. ૨૦૦૦ના સાર્વત્રિક પેન્શનની માગણી કરે છે. ઉપરાંત, જન સ્વાસ્થ્ય અભિયાન દ્વારા સાર્વત્રિક

આરોગ્ય સંભાળની માગણી થઈ રહી છે. આરોગ્ય ક્ષેત્રે કામ કરતાં અન્ય જૂથો પણ એની માગણી કરી રહ્યાં છે. ૧૨મી પંચવર્ષીય યોજનામાં તેમનો સમાવેશ કરવા માટે વિચારણા ચાલી રહી છે. નાગરિક સમાજના આ પ્રયાસો અનેક ગણા વધારવાની જરૂર છે કે જેથી સાર્વત્રિક સામાજિક સલામતી અને આરોગ્ય સંભાળ મજબૂત રાજકીય મુદ્દા બને. વિવિધ પ્રગતિશીલ નીતિવિષયક લક્ષ્યાંકો નક્કી કરવાનું આરંભાયું છે. જીડીપીના ૩ ટકા જેટલું ખર્ચ આરોગ્ય સંભાળ માટે અને ૫ ટકા જેટલું ખર્ચ શિક્ષણ માટે કરવાનું અને આઈએલઓના ધોરણ મુજબ સામાજિક સલામતીનું વિસ્તરણ કરવાનું નક્કી કરાયું છે. સરકારી કર્મચારીઓ અને સંગઠિત માટે છે તેવી સર્વગ્રાહી સામાજિક સલામતી ઊભી કરવાનો વિચાર કરાયો છે. અસંગઠિત ક્ષેત્ર માટે ૨૦૦૮માં જે કાયદો ઘડાયો એ તો પ્રથમ પગલું છે. હવે તેને આધારે સામાજિક સલામતીને નાગરિકોના અસરકારક અધિકાર તરીકે પ્રસ્થાપિત કરવાની છે, અને પ્રાપ્ય મહત્તમ સંસાધનો તે માટે વપરાય તે જોવાનું છે.

સામાજિક સહાયની અનેક યોજનાઓનું ગઠન કરીને તથા પુનર્રચના કરીને એક સર્વગ્રાહી સામાજિક સલામતી કાર્યક્રમ ઊભો કરવો

પૃષ્ઠ ૧૭નું શેષ

૧. જનની સુરક્ષા અન્વયે તમામ બીપીએલ સગર્ભા મહિલાઓને પ્રસૂતિઓનું સ્થળ ગમે તે હોય તો પણ રૂ. ૫૦૦ની રોકડ સહાય અપાશે અને તેમની તપાસ થયા પછી જ તે સહાય આપવામાં આવશે એવી શરત રાખવામાં આવશે નહીં.
૨. જે સગર્ભા સ્ત્રીઓને દવાખાનામાં પ્રસૂતિ થશે તેમને વધારે રકમ ચુકવવામાં આવશે.
૩. જે રાજ્યોમાં આ યોજના હેઠળની કામગીરી નબળી થઈ છે, ત્યાં રાષ્ટ્રીય માતૃત્વ લાભ યોજના હેઠળ ઉંમરની મર્યાદા અને બાળકોની સંખ્યાની મર્યાદા દૂર કરવામાં આવી છે. દવાખાનામાં પ્રસૂતિ માટે બીપીએલની મર્યાદા પણ દૂર કરવામાં આવી છે.
૪. સર્વોચ્ચ અદાલતે નીમેલા કમિશનરોનો સાતમો અહેવાલ એમ જણાવે છે કે ૨૦૦૬-૦૭માં ગુજરાતમાં રાષ્ટ્રીય માતૃત્વ લાભ યોજના માટે પાત્ર મહિલાઓની સંખ્યા ૨,૧૨,૮૪૫ હતી અને તેમાંથી માત્ર ૪૨,૩૭૩ મહિલાઓને જનની સુરક્ષા યોજનાનો લાભ અપાયો હતો. આમ માત્ર ૨૦ ટકા મહિલાઓને જ આ યોજનાનો લાભ મળ્યો હતો. આ બાબતમાં ગુજરાતનો ક્રમ સમગ્ર દેશમાં ૧૭મો છે.
૫. જનની સુરક્ષા યોજના હેઠળ નાણાં વાપરવાની બાબતમાં ગુજરાત ઘણું જ પાછળ છે. ૨૦૦૬-૦૭માં ગુજરાતને

જોઈએ. એ કાર્યક્રમ લક્ષ્યાંકિત ના હોય પણ નાગરિકોને સાર્વત્રિક રીતે લાભ મળે તેવા અધિકાર તરીકે હોય. શિક્ષણ ક્ષેત્રે પ્રથમ પગલાં ભરાયાં છે, આરોગ્ય સંભાળમાં સૌને આવરી લેવા માટે ચર્ચાઓ શરૂ થઈ છે, ત્યારે એ બધાને સાર્વત્રિક સામાજિક સલામતી હેઠળ આવરી લેવાની જરૂર છે. કોઠા નં. ૧માં જણાવાયું છે તે મુજબ આપણે જીડીપીના લગભગ ૩ ટકા જેટલી રકમ અન્ન સબસિડી સહિત સામાજિક સલામતી અને આરોગ્ય પાછળ ખર્ચી રહ્યા છીએ. કમ-સે-કમ એ બમણી કરવાની જરૂર છે કે જેથી આપણે મધ્યમ આવક ધરાવતા દેશોના સ્તરે પહોંચી શકીએ. જો પૂરતી માત્રામાં રાજકીય ઈચ્છાશક્તિ હોય અને નાગરિક સમાજનું દબાણ હોય તો સંસાધનો તો છે જ. કરવેરાની બાકી વસૂલાત અને છોડી દેવાયેલી આવકનું પ્રમાણ પણ જીડીપીના ૬ ટકા જેટલું છે. વધુમાં કરવેરાની દૃષ્ટિએ સ્વર્ગ ગણાતા દેશોમાં જે બિન-હિસાબી નાણાં જાય છે તે જીડીપીના લગભગ એક-તૃતીયાંશ ભાગ જેટલાં છે. એટલે કર-જીડીપી ગુણોત્તર જે હાલ ૧૬ ટકાનો છે તે ૩૦ ટકા સુધી આસાનીથી લઈ જઈ શકાય એવી સંભાવનાઓ છે. એનાથી સાર્વત્રિક સામાજિક સલામતી માટે જરૂરી તમામ સંસાધનો આપણને મળી રહેશે. એને માટે રાજકીય ઈચ્છાશક્તિ અને નેતૃત્વની જરૂર છે.

૩. ૮.૫૨ કરોડ કેન્દ્ર સરકાર તરફથી ફાળવવામાં આવ્યા હતા અને તેમાંથી માત્ર રૂ. ૧.૮૬ કરોડનું એટલે કે ૨૧.૮ ટકા રકમનું જ ખર્ચ ગુજરાત સરકાર દ્વારા કરવામાં આવ્યું હતું. આ બાબતમાં ૨૨મા ક્રમે આવે છે. દેશના ૧૩ રાજ્યો અને કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશો એવો છે કે જેમણે તેમને ફાળવાયેલાં નાણાંમાંથી વર્ષે ૫૦ ટકા કરતાં વધારે ખર્ચ થયું હતું.
૬. ઉપરોક્ત અહેવાલમાં એવી ભલામણ કરાઈ હતી કે રાષ્ટ્રીય માતૃત્વ લાભ યોજના અને જનની સુરક્ષા યોજનાની વિગતો તમામ પંચાયતોનાં મકાનો, આંગણવાડી કેન્દ્રો, જાહેર આરોગ્ય કેન્દ્રો અને પેટા કેન્દ્રો અને તાલુકા તથા જિલ્લાની હોસ્પિટલોમાં લગાડવી જોઈએ. વળી, દર ત્રણ મહિને પંચાયત ભવન અને આંગણવાડી કેન્દ્રો પર પસંદ થયેલા અને પસંદ ન થયેલા અરજદારોની છેલ્લામાં છેલ્લી યાદી લગાડવી જોઈએ. સ્પષ્ટ છે કે આ ભલામણનો અમલ ગુજરાતમાં થયો નથી.

સંદર્ભ:

- (૧) 'ઈન્ડિયા હ્યુમન ડેવલપમેન્ટ રિપોર્ટ-૨૦૧૧', આયોજન પંચ, ભારત સરકાર.
- (૨) 'નેશનલ હ્યુમન ડેવલપમેન્ટ રિપોર્ટ-૨૦૦૧', આયોજન પંચ, ભારત સરકાર.
- (૩) પ્રાથમિક શિક્ષણ - ગુજરાત, પ્રાથમિક શિક્ષણ વિભાગ, ૨૦૧૧, ગુજરાત સરકાર.
- (૪) ૧૧મી પંચવર્ષીય યોજના, આયોજન પંચ, ભારત સરકાર.
- (૫) www.nrega.nic.in
- (૬) Right To Food - 2007, હ્યુમન લો નેટવર્ક, નવી દિલ્લી.

ગ્રામ પંચાયતમાં જન સુનાવણી સહાય કેન્દ્ર

રાજસ્થાન સરકારે જનતાની ફરિયાદોનો અસરકારક ઉકેલ આવે તે ઉદ્દેશથી દરેક ગ્રામ પંચાયતની કચેરીએ નિર્માણ પામેલા ભારત નિર્માણ રાજીવ ગાંધી સેવા કેન્દ્રમાં જન સુનાવણી સહાય કેન્દ્ર શરૂ કર્યા છે. રાજસ્થાન જન સુનાવણી અધિકાર ધારા-૨૦૧૨ને અમલી બનાવવા માટે તા. ૮.૪.૨૦૧૩ના રોજ વહીવટી સુધારા અને સમન્વય વિભાગ દ્વારા જારી કરાયેલા એક હુકમમાં એમ જણાવાયું છે કે જન સુનાવણી સહાય કેન્દ્ર પર નાગરિકો માટે માહિતીપટ લગાવાશે. તેમાં સમાન્ય માહિતી અપાશે. આ વ્યવસ્થા તા. ૨૦.૪.૨૦૧૩થી અમલી બની છે. આ હુકમ અનુસાર વિભિન્ન સરકારી વિભાગોની યોજનાઓ અને લાભાર્થીઓની યાદી પંચાયતની કચેરીએ ભીંત પર ચિતરાવીને લખવાની રહેશે. એ યાદી દર વર્ષે એપ્રિલ માસમાં આધુનિક બનાવવાની રહેશે. તેમાં મુખ્યમંત્રી આવાસ યોજના, ઈંદિરા આવાસ યોજના, નરેગા, આંગણવાડી કેન્દ્ર, સસ્તા અનાજની દુકાન, રાજીવ ગાંધી વિદ્યુતીકરણ યોજના, જનની સુરક્ષા યોજના, સામાજિક સુરક્ષા સામે સંબંધિત તમામ યોજનાઓ વગેરે જેવી કુલ ૧૪ યોજનાઓનો સમાવેશ થાય છે.

અત્રે એ ઉલ્લેખનીય છે કે નાગરિકોને નિયત સમય મર્યાદામાં સુનાવણીનો અધિકાર આપવા માટે તા. ૨૧.૫.૨૦૧૨ના રોજ રાજસ્થાન જન સુનાવણી અધિકાર ધારા-૨૦૧૨ અમલી બનાવાયો છે. તે પછી તે માટેના નિયમો તા. ૭.૬.૨૦૧૨ના રોજ ઘડાયા, અને એ નિયમો ૧૧.૬.૨૦૧૨થી લાગુ થયા. આ કાયદા હેઠળ નાગરિક ગ્રામ પંચાયતની કચેરીમાં ૧૫ દિવસમાં સુનાવણી થાય તેનો અધિકાર પ્રાપ્ત થાય છે. એ ઉપરાંત, એક 'સુગમ' વ્યવસ્થા પણ કરાઈ છે કે જે મુજબ ૦૧૪૧-૨૨૨૭૫૪૮ નંબર પર ફરિયાદ થઈ શકે છે. જિલ્લા કલેક્ટરને કે સુગમ કેન્દ્ર, સચિવાલય, જયપુર ખાતે ટપાલથી પણ રજૂઆત કરી શકાય છે અને ૧૫ દિવસમાં ઉત્તર મેળવવાનો નાગરિકોને અધિકાર છે. જો નિયત સમય મર્યાદામાં સુનાવણી ના થાય તો જન સુનાવણી અધિકારીને રૂ. ૫૦૦થી રૂ. ૫૦૦૦નો દંડ થઈ શકે છે અને તે તેમના પગારમાંથી વસૂલાશે.

શ્રદ્ધાંજલિ

અસગરઅલી એન્જિનિયર:

શાંતિવાદી સુધારક કર્મશીલ

વિખ્યાત ધાર્મિક સુધારક અને કર્મશીલ અસગરઅલી એન્જિનિયરનું મુંબઈ ખાતે તેમના નિવાસસ્થાને તા.૧૪.૫.૨૦૧૩ના રોજ અવસાન થયું. ન્યાયી, સમતાપૂર્ણ અને સંવાદી વિશ્વ માટે તેમણે લડાઈ આપી

હતી. ધાર્મિક સુધારા અને કોમી એખલાસ માટે તેમણે જીવનભર કામ કર્યું હતું. તેમને તેમના આ કાર્ય માટે અનેક રાષ્ટ્રીય અને આંતરરાષ્ટ્રીય પારિતોષિકો મળ્યાં હતાં કે જેમાં સ્વામી અગ્નિવેશ સાથે ૨૦૦૪માં તેમને મળેલા 'ધ રાઈટ્સ લાઈવલીહૂડ'નો સમાવેશ પણ થાય છે કે જેને વૈકલ્પિક નોબેલ પારિતોષિક તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

કુરાન અને સંબંધિત ઈસ્લામી સાહિત્યના તો જાણે કે તેઓ વિશ્વકોશ હતા. ૧૯૭૪માં તેમણે દાઉદી વ્હોરા મુસ્લિમ સમુદાયના તેમના ગુરુ દ્વારા થતા શોષણ સામે અવાજ ઉઠાવ્યો હતો. અસગરઅલી એન્જિનિયર પોતે દાઉદી વ્હોરા હતા. તેમણે પોતોના જ સમુદાયના રૂઢિચુસ્તોના રોષનો ભોગ બનવું પડ્યું. તે એટલી હદ સુધી કે તેમના ઉપર પાંચ વખત હુમલા થયા. એક વાર તો તેઓ ગંભીર રીતે ઘવાયા. ૨૦૦૦માં તેમનું ઘર લગભગ સાવ તોડી નાખવામાં આવ્યું હતું. પરંતુ તેમણે કદી પણ હિંમત અને પ્રતિબદ્ધતા કદી પણ છોડ્યાં નહોતા. વ્હોરા મુસ્લિમોનો તેમની સામેનો વિરોધ એટલો બધો તીવ્ર હતો કે તેમણે અસગરઅલી એન્જિનિયરને દફનાવવા માટે પોતાના કબ્રસ્તાનમાં પણ જગ્યા ના આપી. તેથી તેમની દફનવિધિ સુન્ની કબ્રસ્તાનમાં જ થઈ.

અસગરઅલી એન્જિનિયર એક સુધારાવાદી લેખક હતા. તેમણે ૭૦ જેટલાં પુસ્તકો લખ્યાં છે અને હજારો લેખો લખ્યા છે. 'લિવિંગ ફેથ: માય ક્વેસ્ટ ફોર પીસ, હાર્મની એન્ડ સોશયલ ચેન્જ' નામે તેમણે પોતાની આત્મકથા લખી કે જે ૨૦૧૧માં પ્રકાશિત થઈ. તેનો મરાઠી અને ઉર્દૂમાં અનુવાદ પણ થયો. કોમી એખલાસ અને સામાજિક સુધારા માટે પ્રતિબદ્ધ એવા આ યોદ્ધાને શ્રદ્ધાંજલિ.

શ્રી ગિરિરાજ સિંહ

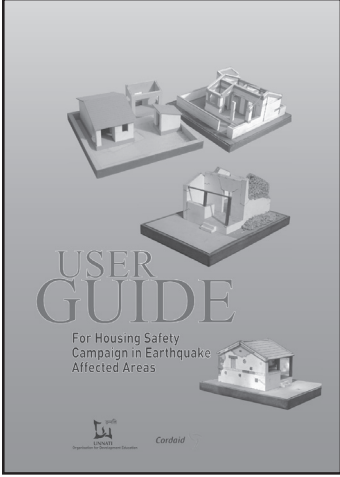
સારથિ (સોશયલ એક્શન ફોર રૂરલ એન્ડ ટ્રાયબલ ઈનહેબિટન્ટ્સ ઓફ ઈન્ડિયા)ના સ્થાપક નિયામક શ્રી ગિરિરાજ સિંહનું મે, ૨૦૧૩માં અવસાન થયું. રાજસ્થાનના સોશયલ વર્ક એન્ડ રિસર્ચ સેન્ટર (એસડબલ્યુઆરસી) - તિલોનિયાની શાખા તરીકે ઓગસ્ટ ૧૯૮૦માં સારથિની સ્થાપના કરવામાં આવી હતી. જુલાઈ ૧૯૮૫માં એક સ્વતંત્ર સંસ્થા તરીકે તેની નોંધણી કરવામાં આવી હતી. ગ્રામ વિકાસમાં સ્થાનિક સ્તરના એક બિન-સરકારી સંગઠન તરીકે સારથિનો અનુભવ વિષદ રહ્યો છે. ગુજરાત, રાજસ્થાન અને મધ્ય પ્રદેશની સરહદે આવેલા આદિવાસી પટ્ટામાં ભીલ આદિવાસીઓના ક્ષેત્રમાં શ્રી ગિરિરાજ સિંહે આરોગ્ય, પ્રાકૃતિક સંસાધન સંચાલન અને મહિલાઓના સશક્તિકરણને કેન્દ્રમાં રાખીને અનેક કાર્યક્રમો સારથિ થકી ચલાવ્યા હતા. પરમ કૃપાળુ પરમાત્મા તેમના આત્મા શાંતિ અર્પે તે જ અભ્યર્થના.

આવાસની સલામતી અંગે જાગૃતિ અભિયાન – માર્ગદર્શિકા

આપત્તિ દરમિયાન મકાન પડી જવાથી અથવા તો ક્ષતિગ્રસ્ત થવાથી ઈજાઓ અને જાનહાનિ થાય છે. મકાનોના નુકસાનને કારણે લોકોના જીવન અને જીવનનિર્વાહને પણ વિપરીત અસર થાય છે. મકાનના

પુનઃનિર્માણમાં કુટુંબની જીવનભરની આવક ખર્ચાઈ જાય છે. તેથી જ મકાનોમાં રહેલી અસુરક્ષાઓ અને ખામીઓ તપાસવી અને તેને સુધારવી આવશ્યક છે.

આપત્તિ જોખમ ઘટાડવાની લોક-આધારિત પ્રક્રિયામાં પણ જોખમો ઓછાં કરવા તેમ જ સમુદાય સ્તરની સજ્જતા કેળવવાનું ખૂબ જ જરૂરી છે.

દેશમાં પરંપરાગત ટેકનોલોજીથી, ઈજનેરોની મદદ વગર બનેલાં લાખો મકાનો છે. પોતાની આસપાસ ઉપલબ્ધ કારીગરો અને બાંધકામ સામગ્રીની મદદથી લોકોએ તે બનાવ્યાં છે. આવાં મકાનોની સુરક્ષિતતાનું આકલન કરવું ખૂબ જ જરૂરી છે. મકાનોની સુરક્ષિતતાના આકલન દરમિયાન મકાનનાં બાંધકામોમાં સુરક્ષિતાનાં પાસાંઓ અંગે જાણકારી આપી શકાય કે જેથી સમુદાય મકાનના બાંધકામમાં આ બાબતોનું ધ્યાન રાખતો થાય.

‘ઉન્નતિ’ સંસ્થા દ્વારા ૨૦૧૨માં કચ્છ જિલ્લાના ભચાઉ તાલુકાનાં ગામોમાં સલામત આવાસ અંગે જાગૃતિ અભિયાન હાથ ધરવામાં આવ્યું હતું. તેના અનુભવોના આધારે આ માર્ગદર્શિકા તૈયાર કરવામાં આવી છે. ૨૦૦૧માં કચ્છના ભૂકંપ બાદ પુનર્વસનની કામગીરીમાં મકાનના બાંધકામમાં ભૂકંપ સામે સુરક્ષિત પાસાંઓનો અમલ કરવામાં આવ્યો હતો. જો કે, આ ઘટનાના એક દાયકા બાદ હાલમાં બની રહેલાં મકાનોમાં અથવા જૂનાં મકાનોની મરામત અને વિસ્તરણમાં ભૂકંપ-સુરક્ષિતતાનાં ઘણાં મહત્વનાં પાસાંઓ પ્રત્યે બેધ્યાનપણું રાખવામાં આવે છે.

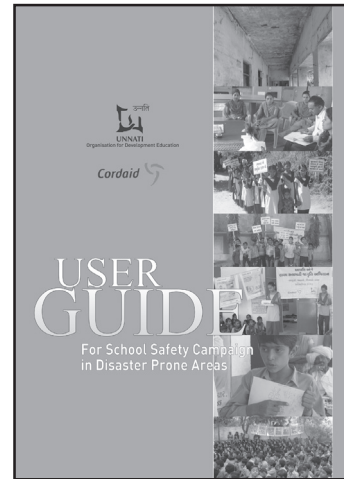
આ મુદ્દાને ધ્યાનમાં લઈ મકાનના બાંધકામમાં સલામતી અંગે જાગૃતિ અભિયાનનું આયોજન કરવામાં આવ્યું હતું. આવા પ્રકારના અભિયાનની

પૂર્વતૈયારી માટે આકલન અને જાગૃતિ કાર્યક્રમ ચલાવવાની પ્રક્રિયાઓ અંગે આ માર્ગદર્શિકા તૈયાર કરવામાં આવી છે. આ માર્ગદર્શિકામાં ભૂકંપ સામે સલામત એવું બાંધકામ કેવી રીતે કરી શકાય તેની સચિત્ર સમજૂતી પણ આપવામાં આવી છે. જેઓ આવાસની સલામતી આપત્તિઓ દરમિયાન જળવાઈ રહે તે માટે ઝુંબેશ ચલાવે છે અને લોકોને સમજણ આપે છે તેમને માટે પણ આ માર્ગદર્શિકા ખૂબ જ ઉપયોગી થઈ પડે તેમ છે.

શાળા સલામતી અંગે જાગૃતિ અભિયાન – માર્ગદર્શિકા

છેલ્લી ઘણી આપત્તિઓમાં અનુભવોથી એ સિદ્ધ થયું છે કે શાળાનાં બાળકો સૌથી વધુ નિઃસહાય અને જોખમમાં હોય છે, ખાસ કરીને આપત્તિ જ્યારે શાળાના સમય દરમિયાન આવી હોય. જે શાળાઓ

જોખમી સ્થળ પર બંધાયેલી હોય અથવા તેમના મકાનમાં પૂરતી સલામતીની વ્યવસ્થા ન હોય તો બાળકોની અસહાયતા વધે છે. ઉપરાંત જો શાળાઓમાં ઈમરજન્સીના સમયે બાળકોને શાળાના મકાન બહાર દોડી આવવાની સુરક્ષિત અને યોગ્ય વ્યવસ્થા ન હોય તો બાળકોને ઘણી વધારે ઈજાઓ થઈ શકે અથવા તેમણે જીવ પણ ગુમાવવો પડે. છેલ્લી ઘણી આપત્તિઓ પર નજર કરીએ તો, ૨૦૦૧ના

ગુજરાત ભૂકંપમાં શાળાના ૯૭૧ વિદ્યાર્થીઓ અને ૩૧ શિક્ષકો મૃત્યુ પામ્યા હતા. શાળાઓના ૮૦૦૦ ઓરડા સંપૂર્ણપણે નષ્ટ થઈ ગયા હતાં અને ૪૨,૦૦૦ જેટલા ઓરડા મોટા પાયે નુકસાન પામ્યા હતા. ૨૦૦૪માં તામિલનાડુના કુંભકર્ણમની શાળામાં આગને પહોંચી વળવાની પૂરી તૈયારીને અભાવે આગ દરમિયાન ૯૩ વિદ્યાર્થીઓ આગમાં હોમાઈ ગયા હતા. હરિયાણામાં ૧૯૯૫માં શાળાના કાર્યક્રમમાં અકસ્માત થવાને લીધે ૨૦૦ બાળકોએ જીવ ગુમાવ્યા હતા. ૨૦૦૫માં આવેલા કાશ્મિરના ભૂકંપમાં શાળાનું મકાન પડવાને કારણે ઘણાં બાળકોએ જીવ ગુમાવવા પડ્યા હતા. આ બધા બનાવોમાં વિદ્યાર્થીઓ અને શિક્ષકોના જીવ મોટે ભાગે બચાવી શકાયા હોત, જો તે સ્કૂલોમાં સુરક્ષિત બાંધકામ, સલામત ગોઠવણી અને પૂર્વતૈયારીની વ્યવસ્થા હોત. આમ, શાળાનાં બાળકો અને સ્ટાફના જીવનના રક્ષણ માટે શાળાની સલામતી એ તાતી જરૂરિયાત છે.

શાળામાં બધાં બાળકોને સલામતી, સુરક્ષા, પૂર્વતૈયારી, સલામત સ્થળો, શોધ અને બચાવ, પ્રાથમિક સારવાર વગેરે અંગે શિક્ષણ આપવું જરૂરી છે. આ ઉપરાંત શાળાનાં મકાનો માળખાગત રીતે સુરક્ષિત હોય અને ત્યાંની વ્યવસ્થાઓ જોખમ નિવારવા માટે કારગત બને તે પણ એટલું જ જરૂરી છે. શાળામાં અગ્નિશામક વ્યવસ્થા, પ્રાથમિક સારવારની કિટ, તાલીમ પામેલ કાર્યદળ ઈમરજન્સીના સમયે ખૂબ જ ઉપયોગી બની રહે છે.

ગુજરાતમાં ૨૦૦૧ના ભૂકંપ બાદ જીએસડીએમએ દ્વારા ભૂકંપગ્રસ્ત ૧૫૦ શાળાઓમાં શાળાની સલામતીનો પ્રાયોગિક કાર્યક્રમ હાથ ધરવામાં આવ્યો હતો. ૨૦૧૧થી રાષ્ટ્રીય શાળા સલામતી કાર્યક્રમ અન્વયે ગુજરાતમાં જામનગર અને કચ્છ જિલ્લાની ૪૦૦ શાળામાં સલામતી કાર્યક્રમનો અમલ થયો છે. આ કાર્યક્રમનો મુખ્ય આશય શાળામાં સલામતીનું વાતાવરણ અને વ્યવસ્થા ઊભાં કરવાનો છે. શાળાના વિવિધ હિતધારકોને શાળા સુરક્ષિત અને સક્ષમ બને તે માટે પ્રયાસ કરવા માટે જોડવાનો તેનો ઉદ્દેશ છે.

શાળાની સલામતીના મહત્ત્વને ઉજાગર કરવા માટે ‘ઉન્નતિ’ દ્વારા કચ્છ જિલ્લાના ભયાઉ તાલુકાનાં ગામોમાં ૨૦ શાળાઓમાં અભિયાન ચલાવવામાં આવ્યું. તેમાં ૨૯૭૦ બાળકો, ૯૬ શિક્ષકો, શાળા સંચાલન સમિતિ (એસએમસી)ના ૨૩ સભ્યો અને સમુદાયના ૩૪૧ સભ્યોએ ભાગ લીધો હતો. શરૂઆતમાં અભિયાનની પૂર્વતૈયારી માટે ‘ઉન્નતિ’ની ટીમે ગામોની તથા શાળાઓની મુલાકાત લઈ શાળા વ્યવસ્થાપન સમિતિ, શાળાના સંચાલકો અને સરપંચો સાથે ચર્ચા કરી હતી. આ અભિયાનના ભાગરૂપે થયેલા અનુભવોને આધારે આ માર્ગદર્શિકા શાળાઓને સલામતી કેવી રીતે પૂરી પાડવી તેને માટે તૈયાર કરવામાં આવી છે.

ડેવલપમેન્ટ પ્રેક્ટિસમાં એમ. ફિલ.ની ઉપાધિ

દિલ્લીની ભારત રત્ન ડો. બી. આર. આંબેડકર યુનિવર્સિટી દ્વારા સ્કૂલ ઓફ ડેવલપમેન્ટ સ્ટડીઝ એન્ડ સ્કૂલ ઓફ હ્યુમન સ્ટડીઝ દ્વારા આ ડિગ્રી અભ્યાસક્રમ શરૂ કરવામાં આવેલો છે. બે વર્ષનો આ અભ્યાસક્રમ અંગ્રેજી માધ્યમમાં છે અને તેમાં લગભગ તમામ પ્રકારની વિદ્યાશાખાઓમાં ૫૫ ટકાથી વધુ ગુણ સાથે અનુસ્નાતકની ડિગ્રી ધરાવતા વિદ્યાર્થીઓને પ્રવેશ મળી શકે છે. આ અભ્યાસક્રમ બિન-સરકારી સંગઠન ‘પ્રદાન’ના સહયોગથી શરૂ કરવામાં આવ્યો છે. તેમાં ૨૫ વિદ્યાર્થીઓને પ્રવેશ આપવામાં આવે છે. વધુ વિગત માટે સંપર્ક સાધો: www.aud.ac.in

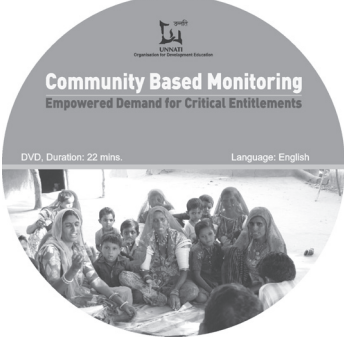
આ માર્ગદર્શિકામાં માળખાગત પાસાં અને બિન-માળખાગત પાસાંનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. ઉપરાંત, આવું અભિયાન કેવી રીતે ચલાવી શકાય તે અંગે અનુભવ સિદ્ધ સૂચનો પણ કરવામાં આવ્યાં છે. માર્ગદર્શિકામાં છેલ્લે શાળા સલામતી જાગૃતિ અભિયાનનું આયોજન અને અમલ કરતી વખતે ધ્યાનમાં લેવાની બાબતો પણ વિગતવાર જણાવવામાં આવી છે.

સ્વાસ્થ્ય કે અધિકાર પર સહભાગી પ્રશિક્ષણ કાર્યક્રમ પશ્ચિમી રાજસ્થાનના દુકાળસંભવ જિલ્લાઓમાં છેવાડે ધકેલાયેલા દલિત તથા આદિવાસી સમુદાયોના ક્ષમતાવર્ધન અને સામાજિક સમાવેશ માટેના કાર્યક્રમના ભાગરૂપે આરોગ્યના અધિકાર વિશેના સહભાગી પ્રશિક્ષણ કાર્યક્રમ વિશે આ એક ભીંત ચિત્ર પુસ્તિકા તૈયાર કરવામાં આવી છે. આ પુસ્તિકા મહિલાઓ અને કિશોરીઓના સ્વાસ્થ્ય ઉપર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે. ગ્રામ વિસ્તારોમાં મહિલાઓ અને કિશોરીઓના આરોગ્યની વિશિષ્ટ જરૂરિયાતો વિશે સમજ વિકસે તે માટે આ પુસ્તિકા તૈયાર કરવામાં આવી છે.

આરોગ્યનો અધિકાર, સ્ત્રી-પુરુષ ભેદભાવ આધારિત હિંસા અને આરોગ્યથી વંચિતતા, કામનો બોજો અને આરોગ્ય, અપૂરતા પોષણનું વિષયક, કિશોરીઓની આરોગ્યની વિશિષ્ટ જરૂરિયાતો, સગર્ભા સ્ત્રીઓની આરોગ્યની જરૂરિયાતો, નવજાત શિશુઓ અને બાળકોની આરોગ્યની જરૂરિયાતો, રસીકરણ, વગેરે બાબતોને ધ્યાનમાં લઈને આ પુસ્તિકા તૈયાર કરવામાં આવી છે. પુસ્તિકામાં આ તમામ વિષયો વિશે એક-એક પોસ્ટર તૈયાર કરાયું છે. મોટા કદની આ પુસ્તિકા ગ્રામજનો પોતાના ઘરમાં ભીંતે લટકાવી શકે અને જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી

શકે તે પ્રકારની છે. મૂળભૂત રીતે ગ્રામ વિસ્તારોમાં આરોગ્યની સમજણ વિકસે તે માટે ઝુંબેશ ચલાવનારા પ્રશિક્ષકોને તે ખૂબ જ ઉપયોગી થાય તેમ છે.

સમુદાય આધારિત નિગરાની

આ એક હિન્દી અને અંગ્રેજી શૈક્ષણિક ફિલ્મ છે. આ ફિલ્મમાં સરકાર દ્વારા પૂરી પાડવામાં આવતી વિવિધ સેવાઓ ઉપર સમુદાય દ્વારા કેવી રીતે દેખરેખ રાખવામાં આવે છે અને સેવાઓ

પૂરી પાડનારા માટે કેવી રીતે સામાજિક ઉત્તરદાયિત્વ ઊભું કરવામાં આવે છે તેની વાત કરવામાં આવી છે. રાજસ્થાનના થાર રણ

વિસ્તારનાં ૫૦ અંતરિયાળ ગામોમાં સમુદાયોએ પોતે આશરે ૨૫૦૦ પરિવારો સુધી ૬ મહત્વની સેવાઓ કેવી રીતે પહોંચી શકે તે માટે સામુદાયિક દેખરેખ રાખી હતી. લગભગ તેનું જ આ દસ્તાવેજીકરણ છે. ૨૨ મિનિટની આ ફિલ્મ નાગરિકોના અધિકારો માટેની માંગ કેવી રીતે ઊભી થઈ શકે અને લોકો પોતે કેવી રીતે પોતાના અધિકારો પ્રાપ્ત કરી શકે તે માટેની પ્રેરણા આપે છે.

નોંધ:

શાળા સલામતી જાગૃતિ અભિયાન માર્ગદર્શિકા અને આવાસની સલામતી અંગે જાગૃતિ અભિયાનની માર્ગદર્શિકા ગુજરાતી અને અંગ્રેજીમાં ઉપલબ્ધ છે. આ બંનેની ડિજિટલ નકલ પ્રચાર પ્રસાર માટે ઉન્નતિની વેબસાઈટ ઉપર ઉપલબ્ધ છે. 'સ્વાસ્થ્ય કે અધિકાર પર સહભાગી પ્રશિક્ષણ કાર્યક્રમ' અંગેની ભીંતચિત્ર પુસ્તિકા હિંદીમાં ઉપલબ્ધ છે. ઉપરોક્ત ફિલ્મ હિંદી અને અંગ્રેજી બંનેમાં ઉપલબ્ધ છે.

પ્રાપ્તિસ્થાન: 'ઉન્નતિ'.

વિકાસ શિક્ષણ સંગઠન

જી-૧, ૨૦૦, આઝાદ સોસાયટી, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૧૫.

ફોન: ૦૭૯-૨૬૭૪૬૧૪૫, ૨૬૭૩૩૨૯૬

ફેક્સ: ૦૭૯-૨૬૭૪૩૭૫૨. ઈ-મેલ: sie@unnati.org

વેબસાઈટ: www.unnati.org

ક્ષેત્રીય કાર્યાલય: ૬૫૦, રાધાકૃષ્ણપુરમ, લહેરિયા રિસોર્ટની નજીક, ચોપાસની-પાલ બાય-પાસ લિંક રોડ, જોધપુર-૩૪૨૦૦૮, રાજસ્થાન.

ફોન: ૦૨૯૧-૩૨૦૪૬૧૮ ઈ-મેલ: jodhpur_unnati@unnati.org

વધુ વિગત માટે સંપર્ક: દીપા સોનપાલ, ઈ-મેલ: sie@unnati.org, publication@unnati.org

ડિઝાઈન : રમેશ પટેલ, 'ઉન્નતિ'.

મુદ્રણ: બંસીધર ઓફસેટ, અમદાવાદ. ફોન: ૯૮૨૫૩૫૩૯૬૭

ફક્ત અંગત વિતરણ માટે